

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Оспанова Б.Қ. – Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының директоры

Редактор: Нұрсейтова А.Н. – Ұйымдастыру-аналитикалық жұмыстар қызметінің жетекшісі

Құрастырушылар: Рахимжанова Г.Т. – Ғылыми-әдістемелік қызметінің топ жетекшісі, Кривков А.Л. – т.ғ.к., Ғылыми-әдістемелік қызметінің кітапханашысы.

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының реферативтік журналы – қазақстандық, сондай-ақ шетелдік авторлардың Қазақстан туралы жариялаған еңбектерінің рефераты негізінде құрастырылатын ақпараттық жалғасты басылымның нұсқасы.

Рефераттар жазу үшін ҚР Ұлттық кітапханасына қазақ және орыс тілдерінде келіп түскен құжаттар: монографиялар, мерзімді және жалғаспалы басылымдар, конференция материалдары, ғылыми мақалалар жинақтары және басқа да баспа басылымдар пайдаланылады.

Рефераттар Мемлекетаралық ғылыми-техникалық ақпараттардың рубрикаторы (МҒТАР) және Әмбебап ондық жіктеуге (ӘОЖ) сәйкес орналастырылады және рефератталатын құжаттың библиографиялық сипаттамасын, ӘОЖ кодын және МҒТАР айдарының кодын, реферативтік журналдың шыққан нөмірі мен жылын, рефераттың реттік санын қамтиды. Мәселен, ӘОЖ 3. 00.02.20.001. жазбасы мынаны білдіреді: 3 – ӘОЖ коды (Қоғамдық ғылымдар). 00 – МҒТАР айдары (Қоғамдық ғылымдар). 02 – Реферат журналы шығарылымының нөмірі. 20 – (2020 жылы шыққан). 001 – (Рефераттың реттік нөмірі).

Реферативтік журналдың құрылымы негізгі бөлімнен, яғни реферат мәтіндерінен, сонымен қатар Есімдер көрсеткішінен, Рефератталатын материалдардың дереккөздер тізбесінен тұрады. Мазмұнында РЖ-ның тақырыптық құрылымын көрсететін МҒТАР айдарларының бөлімдері мен кіші бөлімдері берілген.

Реферативтік журнал Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының сайтында орналастырылады: www.nlrk.kz. ҚР Ұлттық кітапханасының реферативтік журналы электронды форматта шығады (6-серия: «Қоғамдық ғылымдар» жылына екі рет; 7-серия: «Мәдениет. Тіл білімі. Әдебиет. Өнер» – жылына бір рет шығады).

Реферативтік журналдың «Қоғамдық ғылымдар» 6-сериясының 2-ші шығарылымында тарих, археология, этнография, әлеуметтану, демография, заң, саясат және басқа ғылымдар бойынша рефераттар ұсынылған.

Реферативтік журнал зерттеушілерге, ғылыми қызметкерлерге, кітапханашыларға, ЖОО оқытушыларына, студенттерге, магистранттар мен докторанттарға, сонымен қатар, Қазақстан туралы жаңа әдебиетке қызығушылық танытқан оқырмандарға арналған.

Редакция алқасы Реферативтік журналдың мазмұны жөніндегі ескертулер мен ұсыныстарды мына мекен-жайға жіберуді өтінеді: 050013, Алматы, Абай даңғылы, 14. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, Ұлттық библиография қызметі, тел.: +7(727)267-28-63, e-mail: nbibliografia@mail.ru

РЕФЕРАТИФТИК ЖУРНАЛ

Қоғамдық ғылымдар

№ 2

Алматы, 2020

---

00 ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ӘОЖ 3

00.02.20.001. **Алаш қозғалысы және ұлт зиялылары** / Э.Ш. Туменбаева // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы: Халықаралық ғыл.-тәж. конф. Материалдары (12 наурыз 2020 ж.); Ш.Ш. Уәлиханов атын. Тарих және этнология ин-ты; редалқа: Н.Р. Аршабеков, Ж.Б. Аширбеков; жауап. ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті, 2020. –229-231б. – Библиогр.: 7 атау.

Мақалада ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ халқының тарихына саяси өзгеріс алып келген Алаш қозғалысы және осы қозғалысқа қозғаушы күш болған ұлт зиялылары туралы ғалымдар жазған кітаптардың дереккөздеріне сүйене отырып баяндалады. Әлемдік мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуынан жақсы хабардар болған ұлт зиялыларының таңдаулы біртуар шоғыры, яғни, Алаш қозғалысының басшылары қазақ қоғамының тәуелсіздікті таңдайтынын ескере отырып, оның демократиялық жолмен дамуын қалады. Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары өздерінің саяси-қоғамдық және шығармашылық белсенділіктерін танытып, қызметтерін үдете түсті. Бірақ мемлекет болу үшін білім күші мен қаржы керек еді, бұл екеуі де қазақ зиялыларының қолында жоқ болатын. Қазақ жерінде ортақ бір тіл рөлін орыс тілі атқарды. Осынау тарихи кезеңде Орталық Азияда саяси мәселелерді көтерген Алаш қозғалысына тең келері болмады. Бірақ кеңестік жүйе ұлт зиялыларының қызметіне қатаң бақылау орнатып, үздіксіз қуғын-сүргін ұйымдастыруды дәстүрге айналдырды. Тұлғаның шығармашылық еркіндігін шектеу репрессиялық шаралармен жүзеге асып жатқандығы адамдардың бойына үрей қалыптастырды. Қазақстан бүкіл КСРО-дағы сияқты, әлемдік мәдени үрдістерден алшақтай берді. Ұлттық мемлекет құру жайындағы Алаш қайраткерлерінің ХХ ғасырдың басындағы жанкешті қызметі ұлттық тарихымыздың өзекті тақырыптарының бірі болып қала береді.

Н.Т. Матаева

ӘОЖ 3

00.02.20.002. **Әулиеата зерттеулері:** ғылыми-танымдық кітап / Н. Серікбаев. – Тараз: «Формат-Принт», 2019. – 271 б.

Ғылыми-танымдық кітапта Әулиеата аумағындағы алғашқы ғимарат, қоғамдық бақтар, оқу орындарының қалыптасуы, көпестік тұрғын үйлер, дәріхана, банктер бой көтере бастаған кезеңдер және Әулиеата өлкетану музейінің ашылуы мен Әулиеатаға полковник М.Черняев әскерінің келуі, өңірді зерттеген ғалымдардың қолжазбалары мен зерттеулері туралы мәліметтер архивтік құжаттар негізінде топтастырылған.

Әулиеата өңірінің басқа көне қалалардан ерекшелігі, сәулет ескерткіштерінің көптеп кездесуінде және ескерткіштердің әрқайсысы өзіндік аңыз, әңгімелерге бай болуында. Көне тарихи әңгімелерде Қарахан кесенесімен Оғыз қағандарының байланысы болғанын, Айша бибі кесенесі қабырғаларының кереметтілігімен бірге ол туралы айтылған аңыздар нұсқа-

ларының көптігі мен кесене құрылысының соғылу тарихы, моңғолдардың жергілікті билеушісі болған Дәуітбек зиратының орналасуы кім-кімді де қызықтырмай қоймайды.

Ортағасырда өмір сүрген белгілі тарихшы, саясатшы Иақұт Әл-Хамауи ар-руми (1179-1229) Тараз қаласы ғалымдар мекені болғанын айта келіп, «Одан бір топ ғұламалар шыққанын, онда білгір факиһ, аңғарымпаз, құранды (мәнерлеп) оқудың үздігі болған Махмуд ибн Әбу ибн ат-Тарази, Әбу Садық Ахмед ибн Хасан аз-Занди әл-Бухари есімді ғалымдардың атын атайды. Одан әрі автор өзіндік айшықты өрнегімен ерекше көзге түскен Махмуд оқыған, ұстаздық еткен медресе болғанын айтады. Келесі бір тарихи деректе атақты ойшыл, тарихшы Әбу Сағд Абу әл-Карим ас-Самани Махмуд туралы «мен оның қолынан иджаза (диплом) алып едім» деуі Таразда үлкен ғылым ордасы болғандығын растайды. Сондай-ақ тарихшы Иақұт еңбегінде Тараз ақыны Әбу Таһир Мұхаммед ат-Таразидің қолынан туған Отанына деген аңсаған сағынышын білдіретін үзінді жыр жолдарын берген. Осы жазба деректерге қарап отырып, көне Тараз жұртында талантымен елді аузына қаратқан ғалымдар, билер болғандығын аңғару қиын емес.

1867 жылы негізі қаланған Әулиеата қаласы бүгінге дейінгі, яғни 150 жылдан астам уақытта Мирзоян (1936ж.), Жамбыл (1938 ж.), Тараз қаласы (1997 жылдан бастап) болып дамып, өркендеп облыс орталығына айналды.

Танымдық кітап қалың оқырманға, тарихшыларға, зерттеушілер мен өлкетанушыларға арналған.

Ш.Б.Үсенбаева

ӘОЖ 3

00.02.20.003. **Бөкейхан Әлихан. Шығармалары:** мақалалар, ғылыми зерттеулер, экспедиция материалдары, фельетондар, көркем аудармалар, қазақ хандарының хаттары / Ә. Бөкейхан. 1-том. 1889-1903 (Омбы - С.-Петербург - Омбы); Л.Н. Гумилев атын. Еуразиялық ұлттық ун-ті ; құраст. Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы).– Нұр-Сұлтан : Алашорда, 2020. – 610 б.

Бұл том Ә. Бөкейханның 1889-1903 жылдар аралығындағы қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалаларын, ғылыми зерттеулерін, 1897-1901 жылдары қазақ облыстарын зерттеген «Щербина экспедициясының» материалдарын, Л.Н.Толстой шығармаларынан аударған әңгімелерін (көркем аудармаларын), өтініштерін (прошения), хаттарын және хаттамаларды қамтиды.

Әлихан Бөкейхан қазақтың ұлттық мәдениетін дамыту арқылы Алаш-Қазақ мемлекетін қайта құрумен қатар, Батыс Еуропаның, әсіресе Жапонияның тәжірибесі бойынша өз елін 20-25 жылда әлемнің төріне жеткізуді нақты жоспарлады. Алаш көсемі халқының қайталанбас төл мәдениеті мен салт-дәстүрінің негізін сақтап дамытуды көздеді. Оған қоса Ресей империясының отарлығындағы түркі-мұсылман халықтарының федерациясын құруға ұмтылды.

Студент кезінде марксизм идеясын терең меңгерген Әлихан Бөкейхан 1895-1897 жылдары өз мамандығы бойынша «Омбы орманшылығы орманшысының көмекшісі – төменгі орман мектебінің оқытушысы» болуымен қатар, 1930 жылғы естеліктерінде С.П.Щецов мәлімдегендей, омбылық «Степной край» газеті редакциясында қызмет істеп, оның саяси шолушысы, марксизм идеясын насихаттаушы ретінде бүкіл Дала өлкесі мен Сібір өңіріне кең танылды. Бірақ қазақтың жер-суын, тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын зерттеп, төрт түлік малын есепке алған 1896-1901 жылдар аралығындағы «Щербина экспедициясы» мен Сібір темір жолы бойындағы қазақтың мал шаруашылығын, қазақтың ірі қара малы мен қой тұқымдарын және санын зерттеген 1902-1903 жылдардағы «Щецов экспедициясынан» кейін Әлихан, қазақ қоғамын төл мәдениетінің ерекшелігі, әлеуметтік құрамы жағынан да, шаруашылығы тұрғысынан да тап-тапқа - еңбекші және капиталист-буржуаға бөлу тұрмақ, шаруа және феодал, яғни, езуші және езілуші таптар деп жіктеуге болмайтынына көз жеткізіп, марксизммен біржола қош айтысты. Мысалы, 1917 жылдың қазан айында Томск қаласында өткен Жалпы Сібір съезінде сөйлеген сөзінде ол: «Халықтарға Маркс бойынша емес, дайын формулалар арқылы емес, өздерінің қалауы бойынша өмір сүру құқын беру керек», - деп мәлімдеді. Ал қазақтардың жапондарға деген қызығушылығы 1904-1905 жылдардағы жапон

орыс соғысы кезінде туғанын 1910 жылы С.-Петербургда басылып шыққан «Қазақтар» атты очеркінде Әлихан былай деп жазды: «Орыс-жапон соғысы басталды...жеделхаттар жапондардың үзіліссіз жеңістері туралы хабарлар жеткізіп тұрды. Исламның жиһанкез насихатшысының аузынан бір жақсылық пен әділдік тек исламнан шығады деп еститін және оған орыстандыру саясатының тәжірибесі арқасында исламнан тыс еш жақсылық болмайтынына әбден көз жеткізген Дала халқы «жапондар – қазақтармен ұлттық туыстығы бар мұсылмандар ғой» деген аңызға оп-оңай сеніп қалды. Портреттердегі жапондар мен қазақтардың бет-жүздерінің ұқсастығы ол аңызды растағандай болды. Міне мұның бәрі оларды қатты қызықтырды...».

С.-Петербургдың императорлық әскери-медицина академиясына жаңа ғана оқуға түскен Халел Досмухамедұлы 1904 жылдың қазан айында Қазан қаласындағы мал дәрігерлік институтында оқитын студент досы Ғұбайдолла Бердіұлына былай деп жазды: «Өзіңнен басқа ондаған, тіпті жүздеген қазақ баласы жоғары білім алып жатқанын көріп, бұл халықта еңбекке, ілгері дамуға қабілетті, кім біледі, бір кезде ол да әлемдік үстемдікте құрметті орындардың бірін алар, ол да екінші Жапонияға айналар дегендей небір ойға келесің».

Турасын айтқанда, өзі баулып өсірген «Алаш» зиялыларын бастап Әлихан қазақ елін Батыс Еуропа өркениеті деңгейіне жеткізуді түпкілікті мақсат етіп алды. Осы мақсатта ол мәдениеті мен әлеуметтік-экономикалық болмысы жағынан қазаққа бір табан жақын жапондардың әйгілі «Мэйдзи төңкерісі» тәжірибесін ден қоя зерттеді.

1937 жылдың 27 қыркүйегінде Мәскеуде Алаш көсемін өлім жазасына кесуге себеп болған ауыр «қылмыстарының» бірі – «жапонтанушы» («японофил») деген айып болатын. Оның ең жақын, адал үзеңгілестерінің бірқатарын «жапон тыңшысы» деген нақақ айыппен құғын-сүргінге ұшыратты.

«Мэйдзи» саясатының нәтижесінде қазіргі жапон ұлттық мемлекеті мен бірегей жапон ұлты қалыптасты. «Мэйдзи жаңғыруы» іске асырылған жылдары жапондардың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі түбегейлі бұзылып, елде жедел түрде Батыс өркениетінің жетістіктері енгізілді. Тұрақты армия құрылып, қару-жарақ пен соғыс техникасының ең үздік үлгілерімен қаруланды. Терең реформалар жапон қоғамының әлеуметтік, жер, қаржы-салық, ағарту-білім беру салаларын да қалдырмай қамтып, ұлттық экономиканы дамытудың ең үздік технологияларға негізделген өнеркәсіптік жолына түсті.

«Мэйдзи исин» тарихын зерттегенде Әлихан туған еліне жапон тәжірибесін айнытпай қолдануды жоспарлаған жоқ, ол мүмкін де емес еді. Оның пікірінше, біріншіден, жапондар 1868 жылға дейін қазақ елі сияқты артта қалған аграрлық ел болса да, тәуелсіз дербес мемлекет болып, жоспарлаған түбегейлі реформаларын сыртқы күштердің ықпалынсыз, араласуынсыз жүзеге асыра алды. Қазақ елі болса – Ресей империясының езгісінде отырды. Сол себепті Әлихан «Алаш» қозғалысының стратегиялық мақсаттарының бір бөлігін ұлттық автономия құрмай тұрып-ақ, патшалық Ресей тұсында орыс оппозициясының көмегімен жүзеге асыруды көздеді. Ұлт-азаттық қозғалыстың стратегиялық мақсаттарының дені 1905 жылғы «Қарқаралы петициясында» көрініс тапты. Әлиханның 1905 жылы Ресейдегі ең ірі әрі ықпалды Конституциялық-демократиялық партиясына, I және II Мемлекеттік думалар күшпен таратылып, 1905-1907 жылдар төңкерісі жеңіліс тапқан соң, оппозициялық күштерді біріктіріп, самодержавиені құлатуға жұмылдыру мақсатында құрылған аса құпия масон ұйымына кіруінің басты сыры да осында болатын. «Алаш» стратегиясына сәйкес, прогресшіл орыс партиялары мен масон ұйымының күштерімен самодержавиені құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісінің ізінше Әлихан кадет партиясымен де, масон ложасымен де қоштасып, «Алаш» партиясын құруға кірісті.

Оған қоса Алаш көсемі 1904 жылдан бастап туған еліне жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі-земствоны енгізу үшін күресті. 1906 жылы I Мемлекеттік думаға сайланғанда Әлихан земство енгізу, қазақ иеленіп отырған жерді қазақтың қауымдық меншігіне беру, қазақты әскери қызметке тарту, іс-қағаздарын қазақ тілінде жүргізу, қазақ мектеп-медреселерінде ана тілінде оқыту туралы бірқатар заң жобасын дайындап қойған еді. Оның земство енгізбек ойының астарында – біріншіден, ата-баба жерін земствоның қарауына беріп, келімсектердің ағынын тежеу болса, екіншіден – қазақ мемлекетінің құрылысын оның берік іргетасын қалаудан, яғни, жергілікті инфрақұрылымның негізін қалап дамытудан бастауды көздеді. «Алдымыз үлкен той. Жалпы жұрт жаңа болатын земствоға кіріспек, - деп жазды Қыр баласы Алаш автономиясын жариялаудың дәл қарсаңында, - Земство – жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс мекеме» Жұрттың көзі, жанашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-

тіршілікте земство билемейтін іс болмайды. Земство қолға алып қылатын істің бір зоры-бала оқыту. Земство мектеп, школ салады, медресе көрмеген бала болмайды. Оқудан шығып қарайған адамның көзін ашуға үлкенге де білім, ғылым шашуға земство көшпелі, уақытша білгіш мұғалім жалдап оқу үйретеді. Оқу бәйгесіне қосылмай арманда қалған адам болмайды. Көп земство қосылып, күрмеліп, союз болып завод ашпақ. Керек-жарақты осы заводта істетпек. Осы күнде мұхитқа шатыр болатын темір сататын земство союзы бар. Осы земствоға біздің қазақ шебер адам тауып, көштен қалмаса, біз жұрт болдық. Партия болып, қаңғырсақ, бізді құдай ондамағаны».

Үшіншіден, Әлихан земствоны – мемлекет қайраткерлерін тәрбиелеу мектебі деп қарастырды. Ресейдің ХХ ғасыр басындағы көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлерінің дені земстволардан өсіп шыққан еді.

Әлихан Бөкейхан жапондардың «Мэйдзи исин» бағдарламасының қазақша баламасы болып табылатын «Алаш» идеясын жүзеге асырып, Алаш – Қазақ елін 20-25 жылда екінші Жапонияға, яғни әлемнің ең қуатты мемлекетінің біріне айналдыру жоспарын жүзеге асыра алмай кетті. Бірақ, ол бүгінгі Қазақстанның мызғымас іргетасын, берік негізін қалап үлгерді. Ал өзі патшалық Ресей тұсында да, Кеңес өкіметі тұсында да іске асыра алмаған айдан анық жоспарын, мақсатын бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның азат азаматтарына аманат етіп тапсырып кеткендей еді.

Б.М. Утебаева

ӘОЖ 3

00.02.20.004. **XX ғасырдың басындағы қазақ халқының рухани өркендеу кезеңі** / Шаяхмет А. // XX ғасыр басындағы жазу реформасы: Телжан Шонанұлы мұрасы: халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары / А. Байтұрсынұлы атын. Тіл білімі институты; жалпы ред. Е.З. Қажыбек. – Алматы : Қазақ кітабы, 2019. – 13-17 б.

Мақалада Халық ағарту комиссариатының ғылым мен ғылыми әдістер жөніндегі кеңесінің мүшесі, ағартушы, педагог, филолог, әдіскер, әдебиетші, тарихшы, сыншы, аудармашы, қазақ бастауыш мектебінің теориялық және практикалық негізін қалаушылардың бірі, Қазақстанда 1922-1937 жылдарда оқыту-білім беру, сауаттандыру, тарихты, қазақ тілін, ғылыми-зерттеу істерін беріле дамытқан, дарынды энциклопедист-ғалым, қоғам қайраткері Телжан Шонанұлы мен қоғам қайраткері, педагог, публицист, Алашорда үкіметін құруға белсене араласушылардың бірі Елдес Омарұлының арасындағы сыйластық байланысы жайлы айтылады.

Қазақ зиялылары өз халқының болашағы үшін күресіп, ғылым, оқу-ағарту, тарих, әдебиет пен тіл майданында мол еңбек сіңірген, ХХ ғасырдың 1920-жылдарда ғылым, мәдениет, оқу-ағарту саласында өзгеше бір серпіліс туған дәуірде, жаңа ашылып жатқан мектептерге алуан түрлі оқулықтар жазып, әрбір ғылым-ілім басында тұрып, көшбасшы болу Алаш ардақтыларының үлесіне тиді. Таланты кемел, халқымыздың біртуар бұл тұлғалары өз мамандықтарынан тыс тарих, филология, психология, педагогика, математика, зоология, ботаника, химия, тағы басқа салаларға қатысты еңбектер жазып, ғылым мен оқу-ағарту ісін кең өріске алып шықты.

Алаш зиялылары саясатта, халық ағарту саласында тізе қосып қызмет етті. Тарихи құжаттарда Алашорда оқу комиссиясының мүшелері А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабайұлы, Е. Омаров, Б. Сәрсенов, Т. Шонанұлы болған. Олардың тіл дамытудағы негізгі ұстанымдары мен көзқарастары әртүрлі болған. 1924 жылы Орынборда өткен қазақ-қырғыз ғылыми қызметкерлерінің I-съезінде терминологияны дамыту мәселелері сөз болған. Бұл басқосуға Ә. Бөкейханұлы, Х. Досмұхаметұлы, Н. Төрекұлұлы, Е. Омарұлы, Т. Шонанұлы бастаған Алаш зиялылары мен И. Арабайұлы бастаған қырғыз оқығандары қатысады. Е. Омарұлы осы съезде «Жазу ережелері» деп аталатын баяндама жасап, жалғау, жұрнақ, қазақша дыбыстар туралы өз пікірін ортаға салады. Телжан Шонанұлы қазақ әліпбиі мәселесі көтерілгенде А. Байтұрсынұлы мен Е. Омарұлының пікірлеріне қосылмайтынын білдіреді. Тіл мәселесі көтерілген бірнеше пікірталастарда бір-біріне қарсы шығып жүрсе де олардың достық қарым-қатынасы сынға ұшырамайтыны баяндалады. Қоғам қайраткері Т. Шонанұлы мен оның

зайыбы Шахзаданы «халық жауы» деп жала жабылғанда, оларды ақтап қалу үшін Е. Омарұлының ашық сөйлеуі ақыры оның өзіне зиянын тигізіп, «Халық жауының ашық қорғаушысы, контрреволюционер» деген айып тағылады. Осы жағдайға байланысты 1937 жылы Е. Омарұлының Қазақ Мемлекеттік университетінен қызметтен босатылуы туралы бұйрық қоса жарияланған.

Г.Т. Рахимжанова

ӘОЖ 3

00.02.20.005. **Қазақ зиялыларының қазақ руханиятын дамытудағы рөлі** / А.Б.Кеңесханов // «Ұлы дала ұстазы» әл-Фарабидің 1150 жылдығына және «Рухани жаңғыру» мақаласының 3 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы (10 сәуір 2020 жыл).- Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2020. –34-40 б.– Библиогр.: 7 атау.

XX ғасырдың басында «мәдени-ағартушылық пен оппозициялық либерализмнен» бастап, кейін соңғысынан бас тартқан, өз дамуында саяси ұйым деңгейіне дейін көтеріліп, ұлттық-демократиялық басымдықтары айқын көрініс берген Алашордалық зиялы қауым пайда болған. Қазақстанның бай табиғи-экономикалық ресурстарын игеру мақсатында аймақты зерттеуге бағытталған патша билігінің арнайы бағдарламасы шыққан. Ресейдің отарлық ұмтылыстары талап еткендей зияткерлік әлеуеттің резервтерін Орыс географиялық қоғамының ғылыми бөлімшелері, статистикалық комитеттер, баспа органдары және т.б. қоғамдарды құру сынды іс-шараларға жұмылдырған. Қазақ ағартушыларының алғашқы толқыны – Шоқан Уәлиханұлы, Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин бастаған қазақ зиялылары Алашордалықтар мен келесі ұрпақ үшін темірқазық, жол нұсқаушы болған.

Қазақ зиялылары әдеби шығармашылық қызметтері арқылы, қоғамға дұрыс жол нұсқап, ұлттық сана-сезімдерін қалыптастыруда идеялық-саяси және әлеуметтік мәдени қызмет атқарған. Олар ұлттық консолидация идеясын ұсынған. Қазақ әдебиеті Ресейдің қоғамдық-саяси өмірімен, көршілес түркітілдес халықтардың әдебиетімен етене байланыста дамыған. Шади Жәңгірұлы, Мәшһүр Көпеев, Макиш Қалтаев, Нұржан Наушабаев сынды жазушылардың шығармалары, сол кезеңде орын алған қайшылықтарды айқын көрсеткен. Ұлттық сана-сезімді оятуға Мұхамеджан Сералин, Сұлтанмахмұт Торайғырұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытұлы өлшеусіз үлес қосқан. Бұл кезеңде қоғамдық сана, ұлттық сана біртекті емес еді, тарихтың бұралаң жолдарының қиылысында тұрған. Отарлау идеологиясы мен бостандық, тәуелсіздік идеологиясы арасында күрес жүріп жатқан. Тоталитарлық режимнің саяси репрессиялары ұлттық идеяға, ұлттық сана-сезімге қарсы бағытталып, қуғын-сүргін арқылы қазақ ұлтының рухани дамуындағы идеялық сабақтастықты жоюға тырысқан.

Ұлттық сана-сезімді оятуда баспасөз басылымдары - «Түркістан уәлаятының газеті», «Дала уәлаятының газеті», «Қазақ» жалпыұлттық қоғамдық-саяси газеті сынды қазақ тіліндегі ағартушылық басылымдар жарыққа шыққан. «Қазақ» газетінің беттерінде «Алаш» қозғалысы қайраткерлерінің қоғамдық-саяси және құқықтық идеялары, қазақ халқының тағдыры, мемлекеттілігі, ұлттың өзін-өзі басқарудағы құқығы, ұлттық теңдік, азаттық және т.б. мақалалары жарияланған. Ә. Бөкейханұлының жетекшілігімен «Алаш» зиялылары қазақтардың ұлттық-мемлекеттік ұйымдасуы, Еуразияның геосаяси кеңістігіндегі орны туралы заң жобасын дайындаған. Алаш Орда зиялылары автономия құра отырып, қазақ халқының рухани-мәдени дамуы, ата-бабасының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының сақталуы жолында қызмет еткен.

«Алаш» либералды-демократиялық партиясының бағдарламасын жасағандардың бірі – Міржақып Дулатұлы. Ол өскелең ұрпаққа жалынды жырларымен, қоғамдық істерімен, жеке басының үлгісімен әсер еткен. Жастардың бойына халықтың салт-дәстүріне деген құрмет сезімін сіңіруге, туған жерге деген сүйіспеншілікті дарытуға, жалпы өскелең ұрпақты тәрбиелеуге көп күш жұмсаған. 1909 жылы Қазанда жарық көрген «Оян, қазақ!» атты тұңғыш жинағында қазақ халқының ұлттық сана-сезімін ояту арқылы жалпыадамзаттық материалдық және рухани құндылықтарға бет бұру қажеттілігін түсіндірген. Әйелдер құқығының тапталуы

жайлы «Бақытсыз Жамал» романы, әлеуметтік құқықтарын қорғау тақырыбында «Балқия» пьесасы шыққан.

Кеңестік кезеңдегі қазақ жазушысы, публицист Мағжан Жұмабаев «Шолпан», «Өткен күн», «Бақытсыз қазақ» және т.б. өлеңдері арқылы ұлт-азаттық күрес, бостандық, білім, саяси сауаттылық жайлы жырлаған. «Көкшетау», «Жазғы таң», «Қайың», «Орал таулары» т.б. өлеңдері арқылы жерін, тауларын, қалың орманын, өзен-көлдерін сүйсіне сипаттаған. «Гүлсім», «Бәрінен де сен сұлу», «Жәмиля» және т.б. өлеңдерінде әйел тағдыры жайлы толғанған.

Қазақстанның көрнекті қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы қазақтардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға, мәдениетті, білім-ғылымды дамытуға аса зор үлес қосқан. Ұлы Қазан төңкерісіне дейін ол ағартушы-ғалым, лингвист, түркітанушы, орыс поэзиясының дарынды аудармашысы, оқу әдістемелердің авторы болған. Әдебиет арқылы ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға тырысқан. Сонымен қатар, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Сәбит Дөнентаев сынды көрнекті саяси және қоғам қайраткерлері қазақ қоғамының әлеуметтік және ұлттық мүдделерін қорғаған.

Қазақ зиялыларының шығармашылығы ықпалымен қалыптасқан ұлттық сана-сезім, қазақ қоғамының терең ұйқыдан оянуына, патша билігінің езгісінен құтылуына, патриархалды-таптық артта қалушылықтан шығуына, білім мен өрлеу жолын таңдауына бағытталған.

Ф.Қ. Бектұрбекова

ӘОЖ 3

00.02.20.006. **Қазақстандағы модернизациялық үдерістердегі ислам дінінің рөлі** / Қ. Жұмағұлов, Е. Қартабаева // Қаз ҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2020. – №2. – 128-136 б.

Ислам дінінің әлемдік дамудағы, соның ішінде, модернизациялық үдерістер тарихындағы орны мен рөлі аса бір өзекті мәселелердің қатарына жатады. Ислам, әлемдік дін ретінде терең модернизациялық үдерістерді бірнеше рет бастан кешірді, қазіргі таңда да осындай үдерістер жүріп жатыр. Ислам діні тек рухани саламен ғана шектелмейді, қоғамдық өмірдің барлық салаларын реттейтіні белгілі, сондықтан да ол әрбір мұсылманның күнделікті өмірімен біте қайнасып кеткен. Қазіргі таңда қарқынды түрде жүріп жатқан жаһандану мен вестернизация үдерісі де Шығыс елдерінің өз ұлтының бет-бейнесін сақтап қалу жолындағы күресінде ислам дінін қорғаушы қалқан ретінде ұстануына итермелеп отыр.

Діни-рухани тәрбиенің жемісі – XIX-XX ғ. межесіндегі қазақ қоғамдық ойындағы ірі серпіліс, атап айтқанда, қоғамдық өмірді, соның ішінде, әсіресе білім беру саласын жаңартуға ұмтылған жәдидшілдік қозғалысының өріс алуы, оның кейінірек тәуелсіздік жолындағы Алаш қозғалысына ұласуы болды. Жәдидшілдер де, Алаш көсемдері де өз рухани ұстанымдары бойынша нағыз мұсылмандар еді. Олар Европа өркениетінің жетістіктерін мойындай отырып, сонымен бірге оны мұсылмандық дүниетаным арқылы қабылдауға тырысты. Жәдидшілдік қозғалысының негізін қалаушы Исмаил Гаспралы «Мұсылмандық өркениет» атты мақаласында мұсылмандар европалық ғылым мен білімге бөтен еместігіне көз жеткізеді.

Жәдидшілдік қозғалысының Қазақстандағы ірі өкілі Шәкәрім Құдайбердіұлы болғаны белгілі. Шәкәрімнің «Мұсылмандық шарты», «Үш анық» атты діни-философиялық шығармаларында исламның өркениетке, ғылымға қайшы келмейтіндігі жоғары негізделген. Бұл шығармалар автордың философиялық ізденістерін, батыс философтарының ең соңғы еңбектерімен таныстығын, Құранды терең білетіндігін көрсетеді. Кітаптың үлкен бөлігі шарифаттың негізгі қағидаларын түсіндіруге арналған. Шәкәрім исламның негізгі қағидаларын түсіндіріп қана қоймай, ол дүмше-молдалардың исламды дұрыс түсіндірмей отырғандығын айыптап, олардың надандығын сынға алды. Шәкәрім өз заманының көкейкесті, өзекті мәселелеріне Құраннан жауап іздейді және мұндай жауаптарды тауып, Құран аяттарымен оқырманның көзін жеткізе білді.

Жәдидшілдіктің қазақ даласындағы келесі ірі өкілі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің 1890 жылы «Дала уәләятының газетінің» алтыншы және жетінші сандарында жарияланған «Баянауылдан» атты мақаласында дін мен ғылымның кереғарлығы туралы, ислам дінінің

білім алуды, әсіресе әйелдердің білім алуын шектейтіндігі жөніндегі үскір пікірлерді теріске шығарады.

Қазақ ойшылдары, сол дәуірдегі барлық мұсылмандық Шығыс ойшылдары тәрізді, исламның ғылымға қайшы келмейтіндігін дәлелдей отырып, сонымен бірге ислам, XX ғасырдың қайшылықты құбылыстары жағдайында, тұлғаның гуманистік негіздерін сақтайтындықтан, әлеуметтік маңызға да ие екендігін көрсетуге тырысты. Сонымен, XIX-XX ғ. тоғысында қазақ қоғамында, халықтың санасында ислам діні терең тамыр жайып, ұлттық сананың идеялық негізіне айналды. Түркі халықтары, соның ішінде, әсіресе қазақтар, ортодоксалды исламның кейбір қасаң қағидаларын қабылдамады, исламның сыртқы формасын, яғни шарттарын қатаң түрде ұстанбады, оның есесіне, исламның ішкі, рухани мәнін жақсы игерді, исламды, ең алдымен, имандылық деп түсінді. XX ғасырдың басынан бастап исламға қамқорлық көрсету Ресей мүддесіне барынша қайшы келе бастады. Орыс үкіметі тарапынан орын алған осындай шектеулерге қарамастан, Қазақстанда діни өмір айтарлықтай жандана түсті. Бір ғана Омбының өзінде 1910 жылы 500-ден аса қазақ Меккеге қажылыққа баруға арнайы рұқсат қағазын алған. Құранды басып шығару жаппай сипатқа ие болды.

Ислам діні қазақ халқының тарихында, әсіресе оның бетбұрысты кезеңдерінде маңызды рөл атқарып, ұлтымыздың салт-санасын айқындап, болашағына бағыт-бағдар берген идеологиялық қару рөлін атқарып келген екен. Қазіргі таңда ислам діні төңірегіндегі жағдай біздің елімізді ғана емес, бүкіл әлем жұртшылығын алаңдатып отырған күрмеуі қиын, түйіткілді мәселеге айналып отыр. Әлем елдерінің тыныштығын кетіріп отырған ең басты мәселелер, негізінен ислам дінімен байланысты орын алуда. Әсіресе ғалымдар арасында осы мәселе төңірегіндегі көптеген ізденістер жасалып, дүркін-дүркін дөңгелек үстелдер, пікір-таластар өткізілуде.

Елімізде 2017-2020 жылдарға арналған дін саласындағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасы қабылданып, онда деструктивті діни ағымдармен күрестің нақты жолдары көрсетілді. Сонымен бірге, 2017 жылы Республикалық имандардың білімін жетілдіру ислам институтының ашылуы да маңызды қадам болды. Осы бағытта жүріп жатқан нақты іс-шаралардың қатарында, 2019 жылдың қарашасында Алматы қаласының Дін істері жөніндегі басқармасының ұйымдастыруымен, Алматы қаласы мешіттерінің имамдары мен наиб-имамдары арасында қазақ халқының тарихы мен дәстүрлері бойынша өткізілген «Елтаным» байқауын ерекше атап өтуге болады.

Қорыта айтқанда, XIX-XX ғ. тоғысындағы модернизациялық қозғалыстардағы исламның орны талданып, халқымыздың тарихындағы ислам дінінің атқарып отырған позитивті рөлі анықталды. Қазіргі Қазақстан қоғамындағы рухани жаңғыру процесіндегі ислам дінінің орны мен рөлі қарастырылып, исламның дұрыс түсінігін қалыптастыруда және оны халыққа насихаттауда атқарылып жатқан іс-шаралардың маңыздылығы анықталды.

Қ.Н. Қасымбекова

ӨОЖ 3

00.02.20.007. **Нәзір Төрекұлұлы (Төрекұлов). Таңдамалы мақалалары мен архивтік құжаттар жинағы** / құраст.: М.Х. Тұрсын, Г. Батырбекқызы. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020. – 400 б.

Жинақта мемлекет және қоғам қайраткері Нәзір Төрекұлұлының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметінің түркістандық және мәскеулік кезеңіне қатысты Ресей Федерациясы мен Өзбекстан Республикасы архив қорларынан жинақталған құжаттар мен материалдар, таңдамалы мақалалары жинақталған. Шетелдік архивтер қорларынан алынған құжаттар мен материалдар алғаш рет ғылыми айналымға шықты. Жинақта Н. Төрекұлұлының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін айғақтайтын деректік құжаттардың толық болмауына байланысты жекелеген архивтер бойынша жүйелеу қағидасы басшылыққа алынды. Қайраткердің Мәскеу, Ташкент қалаларындағы қоғамдық-саяси, мемлекеттік, партиялық және ағартушылық қызметтерін қамтитын 1917-1938 жылдардағы құжаттары енгізілген. Н. Төрекұлұлының БК(б)П ОК Түрккомиссиясы, Ортаазиялық бюросы мүшелігі кезіне қатысты құжаттар Мәскеудегі Ресейдің қазіргі заманғы саяси-әлеуметтік тарих архивінің (РГАСПИ) «КОКП Орталық Комитеті (1898,1903-1991)», БК(б)П Орталық Комитетінің Ортаазиялық бюросы (1922-1934) және

«Сталин (Джугашвили) Иосиф Виссарионович (1878-1953)» атты қорларынан алынған. 1922-1927 жылдардағы КСРО Шығыс халықтары, Орталық баспадағы қызметі мен КСРО БОАК жанындағы Жаңа түрік әліпбиі жөніндегі комиссиядағы қызметіне қатысты құжаттар Ресей Федерациясы мемлекеттік архивінің қорларынан, ал 1936-1937 жылдардағы қызметі Ресей Ғылым Академиясының архивінен алынған. Ұсынылып отырған құжаттар қайраткердің өмірбаяны мен қызметін құжаттық тұрғыда тұлғаландыру негізінде жинақталды.

Жинақтағы құжаттардың басым бөлігі алғаш рет жарияланған. Кейбір құжаттардың мәтіні қысқартылып берілген. Тәуелсіздік жылдары Н. Төрөқұлұлының шығармалары мен құжаттық деректерін жинақтауда Ы. Ысмайұлы, Ж. Әлмашұлы, С. Сахабат пен Т. Мансұровтың еңбектерін, өзбекстандық ғалымдардың Түркістандағы ұлттық элитаның жеке құрамының өмірбаяндық мәліметтерін айтуға болады. Сондай-ақ Х.М. Тұрсынның, Г. Батырбекқызының және өзбек тіліндегі шығармалар жинағы да нәзіртанудың деректік қорын толықтырды.

Н. Төрөқұловқа қатысты деректер оның қызметіне байланысты шетелдік архивтердің қорларына шоғырланған. Мысалы, Ресей мемлекеттік қазіргі заманғы саяси тарих архивінің В.И. Ленин қоры, Халық Комиссарлар Кеңесі және Еңбек пен Қорғаныс Кеңесінің төрағасы В.И. Лениннің хатшылығы, РК(б)П ОК Түркбюросы (1920-1921), БК(б)П ОК Ортаазиялық бюросы, БОАК пен РКФСР ХКК Түрккомиссиясы, БОАК пен РКФСР ХКК Түркістан істері жөніндегі комиссия, П.А. Кобозев қорлары, Ресей Ғылым Академиясының архиві қорларында, ҚР Президентінің архивіндегі (ҚРПА) РК(б)П Қырғыз облысы партия комитеті 1921-1925 жж. қорларында жинақталған. Сол сияқты Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің Сырдария облыстық басқармасы, Түркістан Республикасы ОАК, Түркістан Республикасы Ағарту Халық Комиссариаты, Түркістан Республикасы Ұлт істері жөніндегі Халық комиссариаты қорларында табылды. Осы архив қорларынан табылған құжаттар мен деректік материалдар Кеңес өкіметінің және РК(б)П Орталық Комитетінің, оның Түркістандағы өкілетті органдары Түрккомиссия, Түркбюро, Ортаазиялық бюроның, жергілікті партия, кеңес органдарының ұлттық кадрларды билік құрылымдарына тартудағы қызметін талдап, оған ғылыми баға беруге мүмкіндік береді. Қайраткермен қызметтес болған партия, кеңес қайраткерлерінің жарық көрген мақалалары мен еңбектері де нәзіртанудың маңызды дереккөзін құрайды. Құнды дереккөз қатарында Түркістан ұлттық элитасының жарқын шоғырында Мүнуар Қары Әбдурашитханов, Мұстафа Шоқай, Тұрар Рысқұлұлы, Санжар Асфендиярұлы, Файзолла Қожаев, Сұлтанбек Қожанұлы, Зәки Уәлиди Тоған, Садриддин Айни және т.б. саяси қайраткерлердің мақалалары мен еңбектері, естелік жазбаларын айтуға болады. Нәзір шығармалары негізінен «Қазақ», «Қазақ мұңы» (Орынбор), «Халқсузи», «Янги Шарк» (Қоқан), «Қызыл Байроқ», «Фарғона» (Андижан), «Инқилоб», «Туркистон», «Ақ жол», «Иштиракиун», «Известия ЦИК Туркестанской Республики» (Ташкент), «Темірқазық», «Революция и национальность» (Мәскеу), «Еңбекшіл қазақ» (Қызылорда) газеттері мен журналдарында жарияланған.

Н.Төрөқұловтың КСРО Халықтары Орталық баспасында қызмет істеген кезінде татар, башқұрт тілдерінде газет-журналдар шығаруды ұйымдастырғандығын ескерсек, ол басылымдарда да қайраткердің мақалалары жарық көрген болуы керек. Оның баспасөзде жарияланған мақалалары мен өлеңдері әдебиетшілердің атсалысуымен толық жиналған сияқты. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жалғасы «Архив-2025» бағдарламасы аясында шетелдік архивтердегі Қазақстан тарихына қатысты тарихи құжаттардың табылуы, көшірмелерінің елге жеткізілуі, ғылыми айналымға ұсынылуы сияқты археографиялық жұмыстар өз нәтижесін беруі тиіс. Н. Төрөқұлов сияқты елжанды, мемлекетшіл тұлғаның саяси қызметі мен мәдени шығармашылық өнегесі елдің игілігіне айналып, тарихи жадынан орын алуы тиіс.

Д. Кыстаубаева

ӘОЖ 3

00.02.20.008. Ұлттық сана және оның жаңғыру мәселелері / А. Толамисов, А. Айдынбекұлы // Қоғам және дәуір. – 2020. – № 2. – 66-76 б.

Мақалада «ұлттық сана», «ұлттық өзіндік сана» ұғымдары талқыланып, олардың теориялық аспектілері қарастырылған. Ұлттық болмыстағы сананың орны мен маңызы анықталып, ұлттық сананың көрініс формалары мен компоненттеріне жіктеу жасалынған. Сонымен қатар, ұлттық сананың жаңғыру мәселесі көтеріліп, бұл проблема бойынша кеңестік және батыстық зерттеуші ғалымдардың еңбектері мен көзқарастарына талдау жасалынды.

Мақала мазмұнында ұлт пен ұлттық сана мәселесі пәнаралық байланыста қарастырылатын ғылыми проблема болып келетіні және ол философиялық тұрғыда терең зерттеулерді қажет ететіні кеңінен сипатталады.

Сонымен қатар, ұлттық сана-сезім феномені туралы ғылыми көзқарастар бар дереккөздерді талдай отырып, қазіргі ғылымда ұлттық сана-сезім ұғымы туралы бірыңғай пікір жоқ екені анықталғаны айтылады.

Автор еңбегінде «Ғылыми айналымда ұлттық сананы екі деңгейге бөліп қарастырады: күнделікті және теориялық ұлттық сана. Күнделікті сана – көпдеңгейлі, көпқырлы, қарама-қайшы және қозғалмалы әрі ұлттық-этникалық қауымдастық өкілдерінің көптеген ұрпақтарының табиғи-биологиялық және әлеуметтік даму синтезінің нәтижесі болып табылады. Бұған адамдардың ұлттық сипатында болатын күнделікті қажеттіліктер, мүдделер, құндылықтар, сезімдер мен көңіл-күй және т.б. жүйесі және де халықтың атадан балаға мирас болып сақталып келе жатқан салт-дәстүр мен әдет-ғұрып ерекшеліктері жатады. Ал теориялық сана – халықтың өмір жолы, ұлттың дамуы мен мақсаты туралы ғылыми негізделген, әлеу-меттік-саяси бағытталған көзқарастар жүйесі болып табылады», - деп атап өтеді.

Кеңестік тарихнамадағы ұлттық сана мәселелеріне тереңінен үңіле отырып, автор ұлттық сана тақырыбын зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбектерін атап өтеді. Сондай-ақ, батыстық ғалымдар зерттеулеріндегі ұлттық сана төңірегінде ой өрбітіп, олардың арасында ұлттық сананы жеке-дара, бірегейлік мәселесінен ажыратып қарастырған ғалымдардың бірі Франц Фанонның көзқарасына тоқталады.

Осылайша, ұлттық сана мен өзіндік сана-сезім мәселелері талай ғылыми зерттеулер мен дискуссиялардың өзегі болғаны, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жүйесі оның анықтамасы мен құрылымын анықтауға тырысқаны түсіндіріледі.

Автор өз мақаласын «Қалай дегенмен де, барлық ғалымдар ұлттық сананың ұлт пен халықтың мәдени-рухани өмірінде ерекше рөл атқаратынын атап көрсетеді», деп түйіндейді.

А.Н.Шуленбаева

ТАРИХ. ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ӘОЖ 93/94

03.02.20.009. Алаш һәм Алашорда әскері / С. Тастанбек, А. Айтмамбетова // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы: Халықаралық ғыл.-тәж. конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.); Ш.Ш. Уәлиханов атын. Тарих және этнология ин-ты; редалқа : Н.Р. Аршабеков, Ж.Б. Аширбеков; жауап. ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті, 2020. – 183-185 б. – Библиогр.: 9 атау.

XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысы қазақ халқының ұлт-азаттық күресін жаңа сапалық деңгейге көтеріп, ұлттық сана-сезімді оятып, қазақ қоғамында жаңа идеялар мен ой-пікірлердің, көзқарастардың қалыптасуына жол ашты.

Алашорданың ұлттық - мемлекеттік құрылыс саласындағы қызметінің алғашқы қадамдарында «халықтық милиция» түріндегі Алаш автономиясының қарулы күштерін құру мәселесіне үлкен мән берілді. Тарихта «азаматтық» деген атпен белгілі болған соғыста Алашордашылардың қазақтан әскер жинап, «Ақ әскер» жағында қатысуы жөнінде әлі күнге дейін толық зерттеулер болмады. Азамат соғысы жылдарында большевиктермен тікелей

күреске қатысқан Алаш әскерінің тарихы, ғылыми маңызы Кеңес үкіметі тұсында айтылмады да, жазылмады. Тек 1990 жылдардың аяғында коммунистік, таптық идеология ыдырағаннан кейін бұл тақырыпқа назар аударыла бастаған отандық алаштанушы-ғалымдардың Кеңес Нұрпейіс еңбегінде және М. Қойгелді, Д. Аманжолова, Т.Жұртбай, Д.Қамзабекұлы, Д. Қыдырәлі, С.Аққұлы, Ғ.Әнес, С.Смағұлова, Е.Сайлаубай, Б.Әбдіғани, К.Ілиясова және т.б. еңбектерінде көрініс тауып, жан-жақты баға беріле бастады. Алашорда үкіметінің басты баспа органдары болған «Қазақ» және «Сарыарқа» газеттерінде де көрініс тапты. Бұл басылымдарда қазақ полктері жайлы, оның қатарына еруге және қолдауға қатысты түсініктемелер мен шақырулар туралы құнды ақпараттар берілді. Осы мақсатта, белгілі ғалым, саясаттанушы Берік Әбдіғалиұлының 2017 жылы 392 беттен тұратын «Алаш әскері (1918-1920ж.ж.)» тақырыбында жарық көрген жаңа еңбегі Алашорда үкіметінің бір ғасырлық мерейтойы қарсаңында отандық алаштану тарихына қосылған сүбелі сый ретінде бағалауға тұрарлық.

Қазақтан әскер алуға деген екі көзқарас болғанғандығы анықталады: біріншісі - тарихта белгілі ұлт-азаттық көтерілістерге алып келген көзқарас. Ал, екіншісі - қазақ ұлттық-демократиялық зиялыларымыздың көзқарасы: олар қазақтан әскер берейік, бірақ, қадағалап отырайық деген пікірді ұстанды. Алаш әскерін құру идеясы 1917 жылғы І-ші жалпы қазақ съезінде көтерілген, бірақ, ондағы «...анархия болу қаупі бар, сол себепті осы күнгі әскер орнына халық милициясы құрылсын» деген сөздер сол күйінде қалып, іске асырылмады. Ал, ІІ-жалпы қазақ съезі қарсаңындағы елдегі әлеуметтік-саяси жағдайлар бұл мәселені қайта көтеріп, соған сәйкес нақты іс-шаралар жасауға итермеледі. Осы мақсатта айта кететін мәселе - Алаш әскерінің атқаратын қызметі - соғысқа бару емес, елінің тыныштығын сақтау, ал міндеті - сырттан келген жауға қарсы тұрып, еліне қорған болу екендігі.

Жалпы Алаш әскерінің іс-қимылдары билікке келген большевиктерге қарсы 3 бағытта жүргізілді:

Алаш әскерінің оңтүстік-шығыс бөлімі. 1918 жылдың жазында Алаш әскерін құруда ерекше көзге түскен тұлғалардың бірі – жетісулық Отыншы Әлжанов болатын. «Ол Түркістан Комитеті (бастығы О. Шкапский) арқылы қазақ милициясына 500 мың сом ақша алдырып, оны Лепсі казначействосына салған, кейіннен большевиктердің талан-таражына түскен. О. Әлжанов Отанды Қорғау комитетінің құрамына кіріп, 300-ден астам адамы бар атты әскер жасақтайды. Ақыры осы жолда большевиктер қолынан қаза табады. 1918 жылдың наурыз-мамыр айларында Зайсан өңірінде 15 атты милиция шығарылды. Әскер құрамында әскери міндеткерлік қызметтен қайтқан ноғай солдаттарының болғандығын атап өтуге болады.

Алаш әскерінің шығыс бөлімі. Азамат соғысы басталған тұста Алашорданың орталығы Орынбордан Семейге көшті. Осылайша Алаш көсемдерінің алғаш қолға алған ісі халық әскерін құру болды. Әскерді құру және жұмылдыру мақсатында Семей облысына қарасты 22 болыстың әрқайсысынан 30 адамнан жинау нақтыланды. Соның нәтижесінде 700-ден астам қазақ милициясы құрылды. «Әйелі жоқ салт жігіттерге айына 60 сом, әйелі барларға 160 сом берілген. Бәрінің киім-тамағы һәм басқа шығындары қазынадан бөлінген».

Семейден бастау алған Алаш әскерін құру ісі еліміздің басқа өңірлерінде де жалғасын тапты. Сол кездегі ұлттық мерзімді басылым беттерінде «Қостанайда 2-ші қазақ полкі, Жаманқалада (Орск) - 3-ші, 4-ші, Оралда - 5-ші, 6-шы қазақ полктері жасалатыны» туралы мәліметтер кездеседі. Сондай-ақ, «Өскеменде қазақ капитаны Хамит Токтамышев ер көңілді қазақ жігіттерінен 1-ші полк пен офицер шығаратын медресе ашқан» деп сипатталады. Атап айтар болсақ, өлкедегі сүзек ауруы асқынып тұрса да, Алаш (Семей) қаласында А. Бөкейханова, Г. Тынышбаева бастаған әйелдер қауымы «қазақ һәм ноғай әйелдерінің күшімен қысқа мерзімде 1000 пар көйлек-көпшікті дайындап, қазақ әскерін сүзек ауруынан сақтап қалған».

Алаш әскерінің батыс бөлімі. Алашорданың батыс бөлімінің жетекшілері Орал облыстық қазақ съезіне «1918 жылғы (ақпан) Орал казачествосымен одақтасу жөніндегі (кеңес өкіметіне қарсы)» келісім шартты заңдық негізде даярлау және Орал казачествосына заттай және қаржылай көмек беру мақсатын жүзеге асырды. Сонымен қатар батыс бөлім алдына әскерді ат-көлікпен, жылқымен қамтамасыз ету, Уфадағы әскери үкіметке «Қырғыз милициясының» атын «Қырғыз халық армиясы» деп өзгерту мақсатында жіберілетін адамдарды белгілеу, Жымпитыдан 6 айлық юнкерлік қысқа курстар ашу міндеттерін қойды.

Алаш әскері таратылғаннан кейін, 1921 жылдың сәуірінде қазақтардың басым бөлігі Қызыл әскер құрамынан шығып, эшалондармен Жетісу аймағына жөнелтілді. Алаш әскери бөлімдерінде болған көптеген жігіттер 1937 жылғы қуғын-сүргіннен қашып құтыла алмады. Ал тірі қалғандары, өздерінің қызметі туралы ақпараттарды өте құпия ұстады. Сондықтан, ешкім де,

соның ішінде ұрпақтары да, өздерінің ата-бабалары - Алашорда тұлғаларының жасаған ерен ерліктері туралы біле бермейді. Алашорданың мұрасы болашақ ұрпақтар үшін бұрын-соңды болмаған өте ауқымды моральдық және ождандық-идеологиялық әлеуетті білдіретінін атап өткен жөн. Олардың халыққа қызметі және адамгершілік принциптеріне деген сүйіспеншілігі – бұл жанқиярлық пен адалдығының жарқын мысалы.

Ж. А. Абдикеримова

ӘОЖ 93/94

03.02.20.010. **Ашаршылық** / Т. Омарбеков. – Алматы: Арыс, 2019. – 80 б.

Қазақстан тарихында әлі де анықталмаған, тарихи тұрғыдан талас туғызатын, жан-жақты талдауды қажет ететін күрделі мәселелер баршылық. Солардың бірі 1931-1933 жылдардағы қазақ жерін жайлаған ашаршылық мәселесі.

Ашаршылық шын мәнінде большевиктердің күшпен ұжымдастыруға негізделген аграрлық реформаларының тікелей салдарынан орын алған еді. Ауыл шаруашылығын реформалауда халықты немесе ұлтты қасақана өзара жау таптарға бөліп, өздері жіберген дерекі қателіктерді және оның ауыр демографиялық салдарларын адамдардың кейінгі ұрпағынан жасыру үшін кеңестік тоталитарлық жүйе шынайы тарихты бұрмалады, орын алған қателіктерге іс жүзінде осы қатыгез саясаттан өздері азап шеккен жергілікті ауқатты шаруалардың - кулактар мен байлардың өздерін кінәлап, ал аштан қырылған халық туралы шындықты анықтауға көмектесетін архивтік мәліметтерді бермей, жасырып ұстады.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. Омарбековтың бұл еңбегінде ғалымның соңғы отыз жыл бойы тынбай зерттеген Ашаршылық тақырыбының негізгі қорытындылары баяндалған. Онда 1930-1933 жылдары Қазақстанда болған алапат аштықтың басты себептері анықталады. Жаппай қырылған халық пен босқынға ұшыраған жандардың сан мөлшері архив деректерімен нақтыланады.

Кеңестер билігі заманындағы ашаршылықтың қасіретті салдарларын көрсететін архив құжаттары тек Кеңес Одағы ыдырап, кезінде алапат ашаршылық орын алған Қазақстан, Украина тәрізді елдер тәуелсіздікке қол жеткізген соң ғана зерттеушілерге беріле бастады.

Қазақстандық тарихшылардың көпшілігі 1930-33 жылдардағы ашаршылыққа күштеп ұжымдастыру науқанын кінәлайды. Әрине, бүкіл бұрынғы Кеңестер Одағындағы кейбір Украина, Қазақстан тәрізді жекелеген аймақтарды алапат аштыққа ұрындырған ең басты себеп-сталиндік тоталитарлық жүйе немесе сталиндік аграрлық реформа.

Алты алашқа әйгілі, қазақ деп қабырғасы қайысқан Ә.Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, К.Кемеңгеровтың, С.Сәдуақасовтың, бір сөзбен айтқанда Алаш зиялыларының кезінде айтылған ұлттық шаруашылықтың дамуын сақтауға байланысты ұсыныстары қабылданбай, ал олардың өздері ашық қуғын-сүргінге ұшырады.

Мұрағат қойнауындағы нақты құжаттарға жүгінер болсақ, қазақтың аштан қырылуының негізгі және басты себебі - дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуі болып табылатынын айқын байқаймыз. XX ғасырдың ең ауыр қасіреті 1931-1933 жылдары ашаршылықтан адамдардың қырылып қалуы – осы жылдардағы орны толмас демографиялық апат. Қазақстанның ауылдағы халқының саны 1930-1933 жылдардағы ашаршылықта 3 млн. 379,5 мың адамға кеміген.

Ашаршылық апатынан тірі қалғандарды 1930-1933 жылдары күрт кеміп кеткен ауыл адамдарының 3 млн. 379,5 мың адам санынан шегеріп тастаймыз. Сонда 2 млн. 230,3 мың адам күштеп ұжымдастыру жылдарында опат болған.

Қазақстандағы Ашаршылық тарихы, әсіресе 1930-1933 жылдардағы халық қасіреті әлі де тарихымызда бұрмаланып келеді. Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылық құрбандары туралы айтқанда түсінікті себептермен адам санын дәлме-дәл көрсету мүмкін емес. Ашаршылықта 2 миллионнан астам қазақ қырылды, ал бұл республикадағы сол кездегі қазақ халқының жартысына жуығы деп қорытынды жасауға болады. Мұндай қорытынды өкімет комиссиясы құрамына енген ғалымдар тұжырымына да сәйкес келеді.

Қазақстандағы ашаршылықтың себебі бірнешеу, олар сол тұстағы республика басшысы Голощекиннің 1926-1928 жылдардағы «Кіші қазан» реформасынан бастау алады. Осы науқандағы 1928 жылғы ірі қазақ малшыларын (байларын) тәркілеу ашаршылықтың алғашқы

бастау себебі болып табылады. Сонымен бірге көшпелілерді күшпен ұжымдастыру, зорлап отырықшыландыру, ауыл шаруашылық өнімдеріне салық салу, астық және ет салығының үздіксіз қолданыста болуы, 1929-1931 жылдарда қазақтарды жаппай босқыншылыққа ұшыратып, елде ғаламат Ашаршылықтың орын алуына негіз болды.

Белгілі ғалым Талас Омарбековтың «Ашаршылық» атты еңбегі ХХ ғасырда қазақ халқын қырғынға ұшыратқан ауыр зұлмат зардаптарына байыпты талдау жасауымен де құнды.

К.А. Бердалиева

ӘОЖ 93/94

03.02.20.011. **Ашаршылық қасіреті**.1-кітап. / С. Смағұлова.– Алматы: «Елтаным баспасы», 2019. – 272 б. – Библиогр.: 309 атау.

Жұт пен ашаршылық – қазақ тарихындағы ең қасіретті нәубет. Жұттың соңы аштықпен ұласып, мал да, адам да қырғынға ұшырады. Қазақ жерінде халықтың басына қайғы тудырған, бұл 1916-1918, 1921-1922, 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтар. Қайғы-қасірет әкелген 1921-22 жылдардағы аштық нәубеті 30-жылдары жалғасын тауып, халқымыздың тең жартысы қырылды, басқа елдерге босып кетті. Жұттан эпидемиялық аурулар туындады. Адам мен малға тез жұғатын аурудың бірі болған оба ауруы қазақ жерінде әр жұт сайын қайталанып отырған. 1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы қазақ шаруашылығына есепсіз зиянын тигізді. Қазақ шаруаларына соғыс есебіне бірнеше салықтардың салынып, оларды қолындағы барлық мал-мүлкін үкіметке беруге мәжбүр етті. 1916-1918 жылдардағы болған аштық халқымызды әлеуметтік және экономикалық жағынан тұралатып тастады. ХХ ғ. 20-жылдарының басында Қазақстанның ауылшаруашылығы аса күрделі жағдайда болды. Бұған республикада болған Азамат соғысы өз ізін қалдырды. Қазақ Орталық статистикалық Басқармасы ҚКСР далалық өлкесіндегі ашаршылықтың болуы себебін 1918-1919 жылдардағы Азамат соғысынан кейінгі шаруашылықтың күйреуі, бандитшілдіктің шығуынан деп тұжырымдады. Архив құжаттарына сүйенсек, 1921 жылы қардың аз болып, көктемде топырақтың ылғалы төмендеп, жаңбыр жаумай, мамыр айында астық пен шөп белгілі мөлшерде шықпаған. Сонымен қатар, қыстан әзер аман шыққан арық малдардың қырылу қаупі төнген. Аштықтың азабынан Қазақстанмен шекаралас Қытайға қарай өткен қазақтар одар әрі ішкерілей Моңғолия, Түркия, Ауған елдеріне шұбырды. Республиканың ашыққан аудандарын жайлаған жұқпалы аурумен күресу мүмкін болмады және шешек, сүзек, оба сияқты аурулар жергілікті тұрғындар арасында санитарлық тазалықтың төмендігінен жылдам тарады.

ХХ ғасыр басында қазақ ағартушысы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының 6 миллионға жеткенін қуана хабарлаған. Өкінішке орай, ақынның қуанышы, көбейіп ұлтымыздың мерейін үстем етеміз деген арманы Бірінші дүниежүзілік соғысы, 1916 жылдағы қазақтардың қара жұмысқа алынуы мен ұлт-азаттық қозғалыс және Азамат соғысының салдарынан «әскери коммунизм» жылдарында туындаған астықтың шықпай қалуы, қуаңшылық, оның үстіне салықты салғыртпен алмастыру нәтижесінде шаруалардың қолындағы барлық астығымен қоса, қорда сақталып отырған тұқымдары да күшпен тартып алынуы тікелей әсерінен, 1916-1918 және 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтан жүзеге аспай қалды. Осы зобалаң жылдары ғасыр басындағы алты миллион халқымыздың тең жартысынан айырылды.

Қазақстандағы 1921-1922 жылғы ашаршылықтың шығу шындығына келсек, ол ауа райы, құрғақшылық емес, большевиктер мен олардың партиясының біржақты саясаты еді.

А.Б. Рахешева

03.02.20.012. **Қазақстанда поляк армиясын жасақтау жұмыстарының кейбір мәселелері**/ А.М. Сманова // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы: Халықаралық ғыл.- тәж. конф. материалдары (12 наурыз 2020); Ш.Ш. Уәлиханов атын. Тарих және этнология ин-ты; редаққа: Н.Р. Аршабеков, Ж.Б. Аширбеков; жауап. ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті, 2020. – 222-226 б. – Библиогр.: 13 атау.

Қазақстан мен Орта Азияда поляк азаматтарын өз еркімен армия қатарына шақыруда 1939 жылы қыркүйек айының 17 күнінен бастап жүргізілген науқан бойынша, Кеңес Одағына Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан жер аударылған поляктар ғана шақырылды. Поляк азаматтарын жер аудару кезінде 50 мыңнан 80 мыңға дейін жұмыссыздар Донбасқа шахтаға, Оралға тау-кен жұмыстарына, 100 мыңдай поляк азаматтары Қызыл Армия қатарына шақырылған болатын.

Соғыс жылдарында КСРО жеріндегі көптеген мұрағат құжаттарының мәліметтеріне қарағанда 1941 жылдың қыркүйек айында Батыс Украина мен Батыс Белоруссия жерінен 389 382 адам күшпен көшірілген, ал олардың 120 962 адамы түрмелер мен лагерлерде және шалғай аудандарда айдауда болған, арнайы қоныстарға жіберілген поляктар 243106 адам, соғыс тұтқындарының саны 23314 адам болды.

1941 жылы қазан айында Куйбышевқа (қазіргі Самара) ауыстырылған поляк елшілігінің талабы бойынша поляк армиясын Кеңес Одағының ауа-райы қолайлы жерлерге ауыстыруды көздеді. Сондықтан Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстанда жаңа поляк дивизияларын жасақтау туралы шешім қабылданды. Қазан айының 28 күні Алматы қаласындағы Қазақ ҚСР-ы Әскери комиссариатының І-дәрежелі генералы Щербаковқа Поляк армиясының капитаны Казимир Марьянский өз талаптарын білдірген болатын. Онда: «Алматы, Қарағанды және Ақмола облыстарында тұрып жатқан поляк азаматтарына көмек көрсету мен Алматы қаласында Польша елшілігі мен Поляк армиясының штаб-пәтерін ашу, сондай-ақ Қазақстанда тұрып жатқан поляк азаматтарын армия қатарына шақырып, оларды Самарқанд қаласындағы Поляк армиясының бөлімшесіне жіберу туралы» - деп атап көрсетілді. Қазақстанның барлық облыстарында поляк азаматтарын Поляк армиясы қатарына шақырып, жергілікті жерлерде Поляк армиясының штаб-пәтерлерін ашу туралы мәселе көтерілді.

1941 жылғы қараша айының 26 күнгі мәліметі бойынша Оңтүстік Қазақстан облысына 18 000 поляк азаматтары жөнелтілді. Бұлардың көпшілігі МТС-тар шеберханалары мен ауыл шаруашылық жұмыстарына жіберілді.

1941 жылдың желтоқсан айының 25 күні КСРО Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің №1064сс қаулысына және КСРО Үкіметі мен Польша Республикасы арасындағы келіссөзге сәйкес поляк армиясы қолбасшылығына Қазақстан мен Орта Азия аумақтарында құрамы – офицер, унтерофицер және қатардағы жауынгерлерден тұратын 96 000 адамдық поляк дивизияларын жасақтауға бұйрық берілді. Осы поляк армиясына тек 1939 жылға дейін Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан жер аударылғандарды шақыруға рұқсат етілді. Ал сол жерлерден келген басқа ұлт өкілдерін (еврей, чех, украин, беларус т.б.) армия қатарына шақыруға тыйым салынды.

1942 жылы желтоқсан айының 25 күні Қазақ КСР-ы Халық Комиссарлар Кеңесі мен КП(б) Орталық Комитетінің арнайы қаулысы бойынша поляк әскери құрамдарын орналастыру туралы шешім қабылданды:

- а) Түркістан-Сібір темір жолы бойындағы Отар бекетіне орналастыру;
- б) Түркістан-Сібір темір жолы бойындағы Луговой бекетіне орналастыру;
- в) Мерке аудан орталығына, «Красный интернационал» колхозына, «Красный Восток» колхозына орналастыру;
- г) Оңтүстік Қазақстан облысындағы Шоқпақ, Түлкібас және Манкент елді мекендердегі пункттерге орналастыру.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында кеңес-поляк қарым-қатынасына байланысты ақтандақтар болды. Сол жылдары Лондонда құрылған Польша эмигранттық үкіметі мен Кеңес үкіметінің арасындағы саяси келісім бойынша Кеңес Одағында жасақталған генерал Андерс армиясының тарихы Кеңес тарихнамасында көп айтылған жоқ. Қазіргі кезде бұл тарих беттері басқаша қаралып, өз шешімін тауып отыр.

03.02.20.013. **Мұстафа Шоқай мұрасы – түркі бірлігі жолындағы күрес тарихының дереккөзі** / Г.Жүгенбаева // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы: Халықаралық ғыл.-тәж. конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.); Ш.Ш. Уәлиханов атын. Тарих және этнология ин-ты; редаққа: Н.Р. Аршабеков, Ж.Б. Аширбеков; жауап. ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті, 2020. –79-84б. – Библиогр.: 18 атау.

Мақалада ұлт зиялыларының мұраларынан түркі халықтарының 1917 жылғы саяси-тарихи кезеңдегі азаттық қозғалысының күресі мен тарихи сынағы болған автономиялық үкіметтер туралы маңызды тарихи деректерімен танысуға болады. Ол азаттық қозғалыстың қайраткер тұлғаларының мұраларын деректану тұрғыдан талдау жұмыстарының өзектілігін сақтап қалғанын білдіреді. Елімізде Мұстафа Шоқай (1890-1941) мұрасын ғылыми тұрғыдан танып білу мен зерттеу соңғы жылдары ғана жаңа сипат алуда. Мұстафа Шоқай мұрасын деректемелік сипатта зерттеудің отандық мектебін қалыптастыруда көрнекті ғалым Көшім Есмағамбетовтің сіңірген еңбегі мол. М.Шоқай еңбектерінің қазақ, түрік, өзбек-шағатай, орыс, француз, ағылшын, неміс, түрік, поляк т.б.тілдерде жариялануы және олардың еуропа пен азия әлемінен бірдей табылуы өз кезегінде шекарасыз зерттеулерді дамытатын салмақты әлеуетін көрсетеді.

Саяси тұрғыдан мансұқталған тұлғаның қоғамдық-саяси көзқарасы мен ұстанған идеялық бағыты үшін ғылыми ғұмырнамасы мен шығармашылық мұрасын зерттеуде назар аударатын мәселе де бар. Бұл орайда К.Есмағамбетовтің М.Шоқай мұрасын деректемелік тұрғыдан зерттеудің қазіргі күнге дейінгі нәтижелерін нақтылап, айтқан пікірі өте құнды: «Мұстафатанудағы кейбір қайшылықты пікірлердің болуы тарихи шындыққа жету процесінің күрделілігіне байланысты. Сол себепті кез-келген, аса ыждаһаттылықпен жазылған тарихи еңбектің өзіне де ақиқаттың салыстырмалы шама екендігі туралы принцип тұрғысынан қарау керек» - деп жаза келе, зерттеушінің өткенге деген қатынасы мен ұстанымын білдіріп өтеді: «Әділ сот болуға ұмтылысына қарамастан, тарихшының өткенге көзқарасы моральдан аулақ, мүлдем бейтарап бола алмайды. Дегенмен кәсіпқой тарихшы белгілі бір тұжырымдар жасауға сақтықпен қарап, оны көп жағдайда оқырманның өз үлесіне қалдырады. Ол тек оқиғаның орын алу себептерін, даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін анықтаумен айналысады».

Деректемелік тұрғыда Мұстафа Шоқайдың мұраларын зерттеуде жазған естеліктері, заманхаттары, эпистолярлық мұралары қатысады. Ол қайраткер ретінде заманхаттық еңбектерінің басым көпшілігін 1917 жылдың күрделі бетбұрысты саяси оқиғаларына, «Түркістан автономиясы» тарихына арнады. Сондай-ақ, тұлға мұралары арасында «1917 жыл естеліктерінен үзінділер», «Против одной научной лжи (К 14-ой годовщине Кокандской автономии)», «Как пишут большевики «Историю», «Туркестан под Советской властью» т.б. естелік сипаттағы еңбектерінің маңызы зор.

Өзінің жазбаларында М.Шоқай Түркістан автономиясы туралы естеліктерін жариялау ретін түсіндіреді. Ол «Ұлттық қозғалысымыздың жолында бүгін тарихқа айналған Түркістан автономиясы қазіргі ұлт-азаттық қозғалысының бастау көзі. Сондықтан да ол ұлттық күресіміздің тарихында зор қоғамдық мәні бар оқиға. Еуропа мен Америкада Түркістан автономиясының зейін қоя зерттелуі де оның мәні зор екенін көрсетеді», - деп жазады.

Сондай-ақ, ХХ ғасыр басындағы Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси күрестің демократиялық, прогрессивті бағытын дамытушылар, Ресей демократиясының теориялық-саяси ұстанымдарын жергілікті ұлттық аймақтарда жүзеге асыруға ұмтылуда және эволюциялық табиғи тұрғыда қоғамды жаңартуға, ілгерілеуге тырысқан жәдиттік қозғалыс түрінде көрінді. Осы екі идеялық бағыттың түйісуін «Түркістан автономиясы» жүзеге асырды. Мұнда қазақ зиялылары М.Тынышбаев, М.Шоқай, Ә.Оразаев демократиялық ұстанымдарымен танымал тұлғалар ретінде көрінсе, жәдиттік қозғалыстың көрнекті өкілдері М.Бехбуди, М.Қари, У.Ходжаев, А.Фитрат, А.Қадыры және т.б. болды.

Мұстафа Шоқай бұл бағыттың іс-тәжірибесінен тиісті сабақ алуды көрсетіп: «Өткен кезеңнің ауыр да ащы тәжірибесі бұдан былай қайталанбас деп үміттенеміз. Шынында өз елінің бостандығын тілейтін азамат ең алдымен орыс партияларына сенуден мүлдем үміт үзіп, орыстан басқа халықтардың күшін ортақ күрес майданына топтастыру ісіне аса батыл кірісуі керек», - деп талдау жасады.

1917 жылғы Ресей мемлекетіндегі Ақпан төңкерісі Түркістан өлкесіндегі ұлттық қозғалысқа күрделі саяси бетбұрыс әкелді. Осыдан кейін қоғамды жаңарту және қоғамдық құрылымды реформалау мен өзгертуге жаппай құлшыныс басталып, ұлттық қозғалыс жаңа қарқынмен күшейе түсті. Осындай жаңа тарихи жағдайға байланысты ұлттық-территориялық автономияға қол жеткізу үшін күрес туады. Түркістан автономиясы қиын жағдайда өмір сүрді, оның мүмкіндігі шектеулі болды. Бұл тарихи оқиғаны тұтастай алғанда автономия сол кезеңнің нақтылы өмір шындығының деңгейінен, тарихи жағдайының үдерісінен ұзап шыға алмады. Сондықтан кадр, қаржы, әскери күш, байланыс, қоғамның идеялық тұтастығындағы жетіспеушіліктер оның өмір сүруіне кедергі болды. Бұл, әсіресе саяси күресте большевиктердің күш алуынан кейін қатты төмендеді. Нәтижесінде, 1918 жылы ақпанда большевиктер автономияны күшпен таратты.

Сөйтіп, түркістандықтардың «жаңарған» демократиялық Ресейдің қолдауына сүйеніп, өз алдына ел болмақ талпынысы қасіретпен аяқталды. Түркістан қоғамының мүдде жолындағы әлі де шикілігі, рухани және саяси сананың әлсіздігін «Бірлік туы» газетінде М.Шоқайдың хатында нақты көрсетілді. Ол хатта «Ұлттық тәуелсіздік – отаршыл озбырлардың езгісінен, талан-таржысынан атамекеніміз бен халқымызды құтқару қозғалысы болып табылады», - деп жазған. Мұнда М.Шоқайдың пікірі азаттық үшін күрестің шынайы және әділ берілген бағасы деп саналады.

Мұстафа Шоқай бұдан кейін «Түркістан автономиясына» байланысты кеңестік үгіт-насихат шабуылына және шетелдік эмиграцияда жүрген серіктеріне ғылыми объективті түрде тойтарыс беріп отырды. Бұл естелік жазбалардан айтулы тұлғаның ақталуы, жан күйзелісі емес, мүдде және айқын мақсат пен міндет жолындағы күрес кезеңдері, іс-тәжірибенің тарихи заңдылықтары, жағдайға байланысты туындайтын сәттері анық байқалады.

М.Шоқайдың естеліктерінде «Түркістан автономиясының» тарихи шындығы, 1917 жылғы Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси жағдай, отаршылықтың қоғамдық-саяси ой-санаға әкелетін зардаптары және қарсы күрескерлік рухтың тууы эволюциясы анық көрінеді.

Көрнекті тұлға мұрасының түркі халықтарының азаттық үшін күрес тарихын барынша ғылыми саралауға, жан-жақты талдау жүргізіп, зерттеуге тарихи дереккөздік тұрғыдан маңызы өте зор. Мұстафа Шоқайдың эпистолярлық мұраларының деректемелік әлеуеті түркі халықтарының саяси азаттыққа ұмтылысын нақты көрсетуімен құнды. Түркі бірлігі идеясының нәтижесі саяси тәуелсіздікке жетудің тағылымды тарихы екені даусыз.

Қ.М. Изамбекова

ӘОЖ 93/94

03.02.20.014. **Міржақып Дулатұлы баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларындағы қазақ қоғамындағы келелі мәселелер** / Б.Б. Октябрь // «Ұлы дала ұстазы»: Әл-Фарабидің 1150 жылдығына және «Рухани жаңғыру» мақаласының 3 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы (10 сәуір 2020 жыл). – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2020. – 174-179 б.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамы ұлт еркіндігі мен өзін-өзі билеуі үшін қанша қуғын-сүргін көрсе де, өмірлік мұраты еткен теңдік пен азаттық жолынан ешбір таймаған. Патшалық Ресей отаршылдықты күшейтіп, кінәсіз, асыл азаматтарды Сібірге айдап, абақтыға жауып, ату жазасына кескен. Сауаты кем бұқара қазақ, ел ішінен шыққан белсенділердің зорлық-зомбылығынан қажыған.

Осындай жағдайды көзбен көрген Міржақып Дулатұлы «Оян, қазақ!» өлеңінде: «Көзінді аш, оян қазақ, көтер басты, Өткізбек қараңғыда бекер жасты. Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп, Қазағым, енді жату жарамасты», деп жазып, отарлау саясатының тақсіретін тартқан қазақ халқын оятуға, күресуге шақырған.

Міржақып Дулатұлының 1907 жылғы «Серке» газетінде «Біздің мақсатымыз» атты тұңғыш мақаласы шыққан. Онда «Қазағым менің, елім менің! Ең алдымен қазақ халқы – Россияға тәуелді халық. Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады» деген сөздері, қазақ халқының азаттығы жолындағы күресінің мәнін аша түскен.

«Жер мәселесі» мақаласында қазақ үшін аса маңызды – елді отаршылдыққа үндеген. «Қайтсек жұрт боламыз» атты мақаласында патша үкіметі құлап, ескі тәртіп жойылып,

бостандық туғанына жыл жарым болғаны, халықтардың ұйымдасып, жұрт қатарына қосылу-дың лажын іздестіру қажеттігі туралы жазған. «Әскеріміз болмаса, қазынамыз болмаса, біз автономия ала алмаймыз. Автономия алмасақ, жұрт бола алмаймыз. Қайтсек жұрт боламыз дегенді ойласақ, жауап біреу-ақ – әскеріміз болса ғана жұрт боламыз» деп кесіп айтқан. Мақалада халықтың бірлігі жайлы мәселені де көтерген.

1918 жылғы 2 қаңтардағы «Сарыарқа» газетіне шыққан «Жалпы қазақ – қырғыз съезі» деген мақаласында автономия - мемлекет болудың оңай еместігін ашық айтып, барлық қазақ баласына Алаш туының астына жиналуға шақырған. «Біз енді өз алдымызға мемлекет боламыз деп тұрмыз. Бірақ «боламыз» бен «болудың» екі арасы жермен көктей. Сондықтан аянбай қам қылу керек. Боламыз деп бола алмай қалсақ, дүниеде онан артық қорлық жоқ, кез-келгеннің қолында кетеміз» деген.

1907 жылы Патша жарлығымен қазақтар, Сібір және Орта Азияның тұрғылықты елдері Ресей мемлекеттік Думасына қатысу құқығынан айрылып, ұлттың өзін-өзі басқару мүмкіншілігі жойылған болатын. М. Дулатұлы «3 шілде заңы» атты мақаласында «Егер де қазақтардың мәселелерін шешу барысында қазақтардан шыққан депутаттар қатыспаса, ұсыныс жасайтын депутаттар қаншама білімді әрі шешен болғанымен мәселені шешетін тоқтам болмас», - деп жазған.

«Біздің міндетіміз» атты мақаласында қазақтар құқықсыз халық екендігі, жиналған салықтың ел пайдасына қолданылмайтындығы айтылған. Шенеуліктердің ұлықтығы жайлы, қазақ жеріндегі орын алып жатқан мәселелерді ашып жазған.

Қазақ тілінің жағдайы мен мәртебесінің төмендігі, қазақ тілінің дамуы мен алға басу қазақ жазушыларынан басталуы керек екендігін ұсынған. «Еңбекші қазақ» газетіне жариялаған мақаласында «Біздің жазушылардың көбі – орысша оқығандар. Олардың қазақша жазғаны да орысшаға ұқсап тұрады, оны кара қазақ түсіне алмайды. Қазақ тілін іске асырамыз десек, жазылған сөздердің кемшіліктерін құрту керек. Ол кемшіліктер – дыбыс жүйесі, сөз жүйесі, сөйлеу жүйесі, жалпы кемшілік» - деп көрсеткен.

1928 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған мақаласында еңбекшілердің таптық сезімін оятып, саяси саңылауларын көтеріп, мәдениет төңкерісінің маңызын түсіндіре білген.

Дегенмен, қылышынан қан тамған кеңес билігі кезеңінде газет бетіне сол заман сорақылығын жазу, жариялау мүмкін емес еді. Патша үкіметі мен кеңес билігі ол кезде қазақ қоғамын артта қалған, патриархалды қоғам деп сипаттаған. Қазақ тек мал баққан, көшпенді сауатсыз халық деп көрсеткен.

Қорыта айтқанда, Міржақып Дулатұлының мақалалары Қазақстанның отарлануы, шаруашылық, жер мәселесі, 1916 жыл оқиғасы, тарихи тұлғалар, әдебиет, театр, баспасөз, оқулық жасау, халықаралық жағдай, ұлттық мінез және т.б. қамтыған. Қазақ халқының Ресейге тәуелділігі, отарлық тепкідегі ел екендігі, әдет-ғұрып, тұрмыс-салттың, мұсылман дінінің қудалануы, орыстандыру, шоқындыру әрекеттерінің өршуі, жер мәселесі, қуғын-сүргін зардаптары туралы ашық жазған.

Ф.Қ. Бектурбекова

ӘОЖ 93/94

03.02.20.015. **Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихына қатысты парсы деректері** / Г.Е. Бакаева // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы: Халықаралық ғыл.-тәж. конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.); Ш.Ш. Уәлиханов атын. Тарих және этнология ин-ты; редаққа: Н.Р. Аршабеков, Ж.Б. Аширбеков; жауап. ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті, 2020. – 215-219 б. – Библиогр.: 8 атау.

Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлар тарихын жазуда араб, грек, парсы, қытай, түрік деректері ерекше орынға ие. Соңғы орта ғасырлардағы Қазақстанның тарихы жөнінде парсы тілінде тарихи, мемуарлық, географиялық еңбектерден аса маңызды материалдар алынуда.

Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияны монғолдардың жаулап алуын зерттеуде басты дерек – Ала ад-дин Ата Мәлік Жувейнидің «Тарих-и джахангуша» («Әлемді бағындырушының тарихы») деген еңбегі (1260 ж.). Жувейни бұл еңбегінде Отырардың қоршалуы, Сырдария бойындағы қалалардың талқандалуы туралы хабарлайды. Шағатай, Жошы, Үгедей ұлыс-

тарының Қазақстан аумағында орналасуы, XIII ғасырдың ортасында Шағатай ұлысында болған қырқыстар мен бүліктер туралы деректер келтіреді.

XII-XIII ғ. монғол және түрік тайпаларының тарихы жөніндегі елеулі еңбек Фазлаллах Рашид ад-Диннің «Жами'ат-таварихы» («Жылнамалар жинағы»). Рашид ад-Дин шығармасының негізіне ресми монғол хроникалары, монғолдар жаулап алған елдердің тарихи шығармалары, оқиғаларға қатысушылардың деректері алынған. Кітаптың екінші томында тайпалардың этникалық құрамы, Қазақстан монғол ұлыстарының құрамына кірген кездегі топонимикасы, тарихи географиясы, саяси тарихы жөніндегі деректер, Орда-Ежен ұлысының тарихы, Жошының басқа да ұрпақтарының генеалогиясы жөніндегі мәліметтер келтірілген.

Хижра бойынша 806 жылы (1403-1404 жж.) жазылған Низам ад-дин Шамидің «Зафар-намесі» хронология жағынан Әмір Темірдің іс-әрекеттері туралы хикаялардың негізін салған алғашқы еңбек болды. Ол өз еңбегінде ресми құжаттарды, Темірдің жеңістері туралы мәлімдемелерді, сол дәуірдегі оқиғаларға қатысушылардың әңгімелерін, Темірдің ұйғыр хатшысы жазған хроникаларды пайдаланған.

Шараф ад-дин Әли Йаздидің «Зафар-намесі» Әмір Темірдің өмірі мен қызметінің мейлінше толық ресми тарихы болып табылады. Йазди бұл еңбегінде Темірдің жаулап алған елдердегі қатігездік әрекеттерін бүкпестен, есесіне сол әрекеттерді мадақтап отырған.

Парсы тіліндегі құнды деректердің бірі Му'ин ад-дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» деген еңбегі. Шығарманың парсыша мәтіні 1957жылы Тегеранда басып шығарылған. Бұл еңбекті В.В. Бартольд «Ескендір анонимі» деген атаумен ғылыми айналымға енгізді. Му'ин ад-дин Натанзидің аталған еңбегі 1412-1414 жылдар аралығында Әмір Темірдің немересі Ескендірдің тапсыруымен жазылған. Автордың монғол, ұйғыр деректерін пайдаланғаны оның Шығыс Дешті Қыпшақтың, Жетісудың, Шығыс Түркістанның тарихы жөнінде хабарлаған мәліметтерінен байқалады.

1423 жылы Хафиз-и Аbru төрт томдық «Маджма ат-таварих» деген тарихи шығарма жазды. Шығарманың «Зубдат ат-таварих-и Байсункари» деп аталған төртінші томында Ұлықбектің Моғолстан ханы Мұхаммедке қарсы жорығы туралы, сондай-ақ Темір ұрпағы Шахрухтың XVғ. 20-жылдарында Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысы арқылы Қытайға жасаған елшілігі туралы мәліметтер бар.

Парсы тілінде жазылған деректердің ішінде Қазақ хандығының тарихын зерттеу үшін аса маңызды дерек – Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» еңбегі. XIV ғ. аяғы XVI ғ. басында өмір сүрген Моғолстан тарихы туралы жазылған кітапта қазақ хандарының тарихы қысқа да болса, дәйекті баяндалған.

XVI ғ. басындағы ортазиялық зерттеулерде Камал ад-дин Бинаи мен Молла Шадидің парсы тіліндегі шығармалары маңызды орын алады. Камал ад-дин Бинаи Мұхаммед Шайбанидің жастық шағынан бастап, Мауараннахрда Темір ұрпақтары мемлекетінің құлауына дейінгі (1502-1503) өмір жолын баяндаған. Көрнекті тарихшы-шығыстанушылар - П.И.Иванов, А.М. Мирзоев, Р.Г.Мукминова, С.К.Ибрагимов, Б.А.Ахмедов Бинаи еңбегін Қазақстан тарихына қатысты маңызды дерек ретінде қарастырған.

Шайбанилік еңбектердің ішінде Шығыс Дешті Қыпшақта билік еткен көшпелі өзбек ханы Әбілхайырдың тарихына арналған Масуд ибн Осман Кухистанидің «Тарих-и Абулхайр-хани» кітабы маңызды орын алады. 1543-1544 жж. жазылған бұл кітапта Әбілхайыр ханның билігі тұсындағы қазақ жеріндегі Жошы ұрпақтарымен болған соғыстар, Хорезм мен Сырдария өңірін жаулап алуы туралы баяндалған.

Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихына қатысты парсы тілінде жазылған деректердің басым бөлігі сол уақыттағы билеушілердің тапсырысымен жазылған. Сол заманның әдебиетші, тарихшылары өз еңбектерінде әмірші-билеушілердің атақ-даңқтарын көбірек сипаттап жазған. Дегенмен де, отандық зерттеушілерімізге орта ғасырлардағы Қазақстан тарихына қатысты құнды мәлімет беретін деректер ретінде қолданылады.

А.К. Рахимова

03.02.20.016. Патшалық Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды басып алуы және оған қазақтардың қарсылығы / Б.Т. Жұбаншынов // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы: Халықаралық ғыл.-тәж. конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.); Ш.Ш. Уәлиханов атын. тарих және этнология ин-ты; редакция: Н.Р. Аршабеков, Ж.Б. Аширбеков; жауап. ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті, 2020. – 158-162 б. – Библиогр.: 7 атау.

19 ғасырдың 60-жылдары Ресей империясы Сырдария мен Сібір әскери желістерін тезірек қосып, Қазақстан мен Орталық Азиядағы саяси жағдайды өзінің пайдасына шешуге кірісті. Осындай жоспармен патша әкімшілігі қоқандықтардың ірі бекінісі Әулиеатаны басып алу мақсатында подполковник Лерхе бастаған әскери бөлімді жібереді. Әулиеата маңында бекіністі негізінен Ұлы жүздің қазақтары мен 2000 қоқандық әскер қорғап тұрады. Патша әскерінің бекіністі алу ұрысы сәтсіздікке ұшырайды. Подполковник Лерхе Талас өңіріндегі беделді қазақ пен қырғыз билеушілерін Ресей ықпалына тарту үшін әртүрлі әдіс-айла қолдануға көшіп, би, манаптарға хат жазып, оларға сыйлықтар үлестіреді. Олардан орыс әскеріне қарсы үгіт-насихат жұмыстары туралы құнды мәліметтер алып отырады.

Ресей Ішкі істер министрлігінің Азия департаментіне Ұлыбританияның Қоқан мен Бұқарада орнығып алуға және Шыңжаң мен Орталық Азиядағы сауда рыноктарын Шығыстағы су жолдары арқылы басып алуға әрекет жасап жатқаны туралы құпия ақпарат келіп түседі. Осыдан кейін, 1863 жылы көктемде Орынбор корпусының әскерлеріне Созақты басып алуға, Сібір корпусына Әулиеатаны, Шымкент қаласын тезірек алу бұйырылды.

1864 жылы ақпан айында Әулиеатаға Ташкент парванашасы Нұрмұхаммед келеді. Ол Шу алқабындағы қазақтар мен қырғыз руларын Қоқан жағына тартып, оларды Ресеймен күресте қоқандықтармен бірігуге шақырған. 1864 жылы мамырда 1500 әскермен полковник Веревкин Түркістанға қарай, Верныйдан 22 зеңбірек және 2500 әскермен полковник Черняев Мерке бекінісін ұрыссыз алады. Черняев Әулиеатаны екі күн бойы зеңбіректерден атқылаған оқтардан соң 5 шілде күні Әулиеата патша әскерінің бақылауына өтеді.

Осыдан кейін, 1864 жылы 24 мамырда Веревкин 1200 әскермен Оңтүстік Қазақстанның «есігі» болып табылатын Түркістанға шабуыл жасайды. Бекіністі қорғаған 1300 адамның 350-і сарт болса, қалғандары қазақтар еді. Түркістан үшін болған шайқаста қала бекінісінде 5 зеңбірек болса, орыс әскерінде 16 зеңбірек болған. Түркістан қазақтары қолына қару алып, орыстарға қарсы жаппай көтеріліп, «ғазуат» соғысына шығып, туған жері үшін аянбай соғысады. Өйткені Түркістан қаласы жергілікті халықтар үшін де Ресей империясы үшін де маңызды бекініс болып саналатын. Қаланы қорғаушыларға Кенесарының ұлы Сыздық сұлтан жасағында Созақ пен Шолаққорғанның қазақтарынан тұратын 120 адаммен көмекке келеді. Сондай-ақ қаланы қорғауға Қарабура шатқалы жақтан Сарымсақ манаптың ұйымдастыруымен 400-ден аса адам көмекке жетсе, Түркістан бегі Мырзадәулет барлық мұсылман жұртын қасиетті қаланы қорғауға жұмылдырады. Орыс әскері мұсылмандардың Меккеден кейінгі екінші қасиетті мекені Қожа Ахмет Иассауи кесенесін зеңбірекпен атқылайды.

Түркістан түбіндегі жеңістен кейін орыс әскері Шымкент қаласын шабуылдауға кіріседі. Шымкентті қорғауда Сұлтансейіт хан мен молда Әлімқұл ерекше жігерлік көрсетіп, барлық уәлаяттарға ислам туы астында күш біріктіру талап етіп, қазақ пен қырғыз билеушілеріне үндеу жібереді. 1864 жылы 7 шілде күні Шымкентті шабуылдаған Черняевтің әскері сәтсіздікке ұшырағаннан кейін, оған көмекке полковник Веревкин 400 адам, 3 зеңбірек, 2 ракеталық станогі бар, капитан Мейер бастаған әскерді көмекке аттандырады. Мейердің әскерін Шымкентке жақын Ақбұлақ деген мекенде 13 шілде күні қала қорғаушы мұсылмандар күтіп алады. Ақбұлақ түбіндегі шайқас 14 шілдеде таңертең басталып, екі күнге созылады. Шайқаста қазақтарды Мыңбай, өзбектерді Мырзахмет басқарса, бүкіл қоқан әскеріне Әлімқұл қолбасшылық жасайды. Осы шайқаста орыс әскері жеңіліске ұшырайды. Қыркүйек айының 20-ы күні Черняев Шымкентке қайта шабуыл жасап, қаланы зеңбірекпен атқылап, басып кіреді. Бұдан кейін, 1865 жылдың мамырында үш күндік шайқастан кейін орыстар Ташкент қаласын алып, Оңтүстік Қазақстан Ресей империясының иелігіне кіреді. Шымкент пен Ташкенттің басып алынуы Қазақстан мен Орталық Азиядағы саяси жағдайды түп тамырымен өзгертіп, Ресей империясының пайдасына шешеді.

А.К. Рахимова

03.02.20.017. ... «Сарайшықтың кремлі» мәселесі: аңыз бен ақиқат / Ж. Жұмабаева // Профессор Хизмет Бозанұлы Табылдиевтың ғылыми мұрасы және тарихи өлкетанудың негіздері = Научное наследие профессора Табылдиева Хизмета Бозановича и основы исторического краеведения = Scientific heritage of professor Khismet B. Tabyldiev and basics of local history : Халықар. ғыл.- практ. конф. материалдар жинағы (25-26 қантар 2019 ж.) / Х. Досмұхамедов атын. Атырау мемл. ун-ті, ред. басқ. Г. Қайргалиева. – Атырау, 2019. – 334 б.

Ортағасырлық Сарайшық қаласы қирандысының орны ғасырлардан қалған баға жетпес қазына, елдік дәстүрлері бастау алған қасиетті жер. Алтын Орда хандарының ертедегі шаһарлардың бірі, Ноғай Ордасының бас қаласы, ноғайлы дәуірінен соң Қазақ хандығының астанасы - Сарайшықты қайта жандануын, бабалардың ізі қалған осы топырақты ұрпақ санасын толғандырады.

Ол қазақ халқының ата жұртының ұрпағына қалдырған естелігі, адамзат әлемінің өзара байланыстылығының, ықпалдастығының куәсі. Ұлы Жібек жолының бойында орналасып, дүниенің шартарабын, батыс пен шығысты, солтүстік пен Алдыңғы Азиядағы Таяу Шығыс елдерін жалғастырған алтын көпір – Сарайшық тарихы жазба деректерде ғана сақталып қалды. Сонау XIV ғ., араб Ибн Баттутадан бастап әлем саяхатшыларының көзайымы болып, сән-салтанаты асқан, өркениеттің өзегі, Ұлы Жібек керуендік сауда жолының тірегі болған әлем шаһары бүгінде үйінді болып, әлі де талай құпияны бүгіп отыр.

Сарайшық тарихын әлі де тереңірек зерттелу қажеттігі айтылды. Сарайшық туралы талай зерттеулер жүргізілуде. Қазақ хандығының 550 жылдығына орай, көне қала Сарайшық туралы түп деректер енгізіліп, оларға комментарийлер берілген деректер жинағы да оқырманға ұсынылды.

Мақалаға арқау болған «Сарайшық» Кремлі туралы XX ғ. басындағы Сарайшық құландыларына сипаттама берген орыс деректері талданады. Осы орайда жоғарыдағы деректер жинағына кірген, Сарайшық туралы аңыздардың бірі – «Сарайшық Кремлі» туралы мәселеге Сарайшықтың қағазда хатталып қалған деректерді негізге алып зерделенді.

Ескі Сарайшық орны шығысынан Жайық өзенімен, батысында – Жайықтың саласы – Сорочинкамен шектеліп, оңтүстігінде және солтүстігінде қабырғалармен қоршаған. Бұл екі қабырға шығыстан, Жайық жағалауынан басталып, батысқа қарай бағытталып, Сорочинкаға тіркеледі. Тік төрт бұрыш қамал – қаланың әрбір қабырғасы бір шақырымдай, жан-жағынан нықтап қорғалған. Мұның өзі Сарайшық қорғанысының стратегиялық тиімді ұйымдастырылғанын көрсетеді.

Орыстың қала сәулеті өнерінде «Кремль» - қала орталығындағы қамал мағынасында тек Москва қаласына ғана тән құбылыс деген болжамды ұсынған. Осы Кремльдің сакральдық кеңістік ретіндегі мәні де Сарайшық қаласына өте ұқсас.

Сарайшықтың діни-рухани орталық болғандығы және сакральдық мәні Алтын Орда хандары мен кейінгі Қазақ хандары жерленген хан зиратының Сарайшықта екендігі барша жұртқа мәлім. Ендеше Москва-Алтын Орданың мұрагерлері деген орыс тарихшыларының тұжырымының Көне Сарайшыққа да қатысы бар. Сарайшық Ұлы дала мемлекеттілігі сабақтастығының символы болып қала береді.

Б.У. Кулиева

03.02.20.018. **Тұлғалар тарихы толғандырған (академик Кеңес Нұрпейісұлының шығармашылығы туралы ойлар)** / Т. Омарбеков // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы: Халықаралық ғыл.- тәж. конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.); Ш.Ш. Уәлиханов атын. Тарих және этнология ин-ты; редаққа: Н.Р. Аршабеков, Ж.Б. Аширбеков; жауап. ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті, 2020. – 5-8 б.

Саналы және ғылыми шығармашылық өмірінің негізгі бөлігі кеңестік тоталитарлық жүйе тұсында өткеніне қарамастан тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ, тарихымызды жаңа ұлттық ойлау арнасына бұруға белсенді атсалысып, қысқа мерзімде қазақ тарихнамасында татымды да іргелі еңбектер қалдырып үлгерген аға ұрпақ өкілдері туралы көп айтылмайды.

Тарихтың да, оны жазатын тарихшылардың да міндеттері күрделі. Қоғамдағы дүрбелеңдер мен зобаландардың ұлы бетбұрыстардың, адырлы асулардың тарих көшіне көлеңкесін түсіруі, ызғар шашуы, немесе оны нұрландырып, қуаттандырып, айқын да аялы болашаққа бағыттауы – қоғам заңдылығы. Сондықтан да болар, қоғамдық өзгеріске байланысты біздің жазба тарихымыздың бояулары сан-алуан түрге еніп, өзгеріп, түлеп, құбыла түрленіп жатады.

Бағалы еңбектер берген және қазіргі тарихымызды ақиқаттың көзімен қайта қарап, оны шынайы жазу тәрізді игі істерге мұрындық болып, кейінгі талантты тарихшылар ұрпағына күрделі тарих соқпағында жол ашып, жылы лебізбен де, ерен еңбегімен де тәуелсіз Қазақстан құрметіне бөленген аға толқын көзден кетсе де, көңілде. Осындай қадірменді ғалымдардың бірі республика мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Мәскеудің қытымыр саяси қадағалауына іліккен заманның өзінде жалындаған 37 жасында тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алған академик Кеңес Нұрпейісұлы болатын.

Халыққа қызмет жасаса да, халық жауы атанған Алашорданы алғашқы ақтаушылардың ақсақалы болған көрнекті ғылым қайраткерінің негізгі еңбек жолы екі ғана беделді оқу-ғылыми мекемелері төңірегінде өрбіген екен. Оның алғашқысы - өзі тарихпен ауызданып білім алған, қазақ жоғары оқу орындарының көш бастаушысы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті болса, екіншісі - өзі қабырғасында өмір бойы жемісті еңбектенген Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты.

Ғылым академиясының Тарих институтына кіші ғылыми қызметкер болып орналасқан Кеңес Нұрпейісұлы біртіндеп, ұзақ жылдар бойы кәнігі ғалымдар бастан кешкен барлық ғылыми толысу кезеңдерінен өтті. Ұлттық тарих ғылымының шын мәніндегі орталығы болып табылатын осынау мекемеде Кеңес Нұрпейісұлы ұлт тарихы үшін маңызды да ауқымды шаруаларды тындырды. Оны ол жарыққа шығарған кітаптар, монографиялар тізімінен айқын аңғаруға болар еді. «Қазақстан кеңестері жұмысшылар мен шаруалар өкіметін нығайту үшін күресте» (1968 ж.), «Қазақстанның шаруалар кеңестері: ұжымдасу, нығайту тарихы және ауылдық Кеңестердің 1917-1929 ж.ж. практикалық қызметі» (1972 ж.), «Қазақстан - республика менің», «Қазақ кеңестік мемлекеттілігінің құрылуы» (1980 ж.), «Қазақстан кеңестерінің қалыптасуы» (1987 ж.), «История крестьянства Казахстана», «Алаш һәм Алашорда» және т.б. іргелі ғылыми зерттеулер осының куәсі.

Кеңес Нұрпейісұлының қоғамдық жұмысы да оның ғылыми жұмысымен тығыз байланысты болды. Ол республикалық «Әділет» тарихи-ағарту қоғамы Алматы бөлімшесінің төрағасы болып, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтауға белсенді атсалысты. Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми бағдары 1916 жылғы көтеріліс, 1917 жылдағы қос төңкеріс, азаматтық қарсы тұру, қазақ мемлекеттілігінің құрылуы және өркендеуі, Қазақстан шаруаларының және шаруалар ұйымдарының тарихы, Алаш қозғалысы және Алашорда тәрізді күрделі ғылыми мәселелерді қамтыды. XX ғасырдың көрнекті тарихи тұлғаларының қызметін зерттеуге байланысты жұмыстары да ауқымды болды.

Соңғы жылдары ол XX ғасырдағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірін зерттеуде белсенділік көрсетті. А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, С.Сәдуақасов және т.б. Алаш ардақтылары туралы шынайы еңбектерді өзінің 60 жылдық мерейтойы қарсаңында аяқтаған «Алаш һәм Алашорда» атты монографиялық зерттеуі осының нәтижесі.

Бұл еңбек тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Алаш қозғалысына жаңа көзқарас қалыптастыруда шешуші ықпал жасады. 1995 жылы жарыққа шыққан осы монографиялық зерттеудің баспадан жарық көрген таралымы 5000 данаға жетіп, көпшілікке кең таралып, осы

маңызды мәселеге байланысты тарихшылардың жаңа ұстанымын елге танытты. Тарихымыздың тылсым иірімінен шұғылалы сәулесін шашқан «Алаш туралы сөз» атты деректі фильм К.Нұрпейісұлының ғылыми кеңесші ретінде жаңа қырын танытып, оның алаштану білгірі ретіндегі ғылыми келбетін айқындаған еді.

Қайраткер ғалымның көкейінде көптеген армандар, болашаққа арналған ауқымды ғылыми жоспарлар бар еді. Оларды жүзеге асыруда қарымды зерттеушілер академиктер М.Қойгелдиев, Д. Қамзабекұлы, жазушы-ғалым Т. Жұртбай және т.б. іргелі жұмыстар бітірді. Ғалымның соңғы сұхбаты басқа да татымды еңбектерімен бірге оның соңғы, қайтыс болған соң жарық көрген «Тарихи тұлғалар» атты көлемді ғылыми жинағына енді. Бұл еңбектің де оқырман қауымға берері көп-ақ.

А.Б. Мамбаева

03.41 АРХЕОЛОГИЯ

ӘОЖ 902

03.41.02.20.019. **Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Әулиеата уезінде атқарған зерттеулері** / М. Бақтыбай // Қаз ҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы.– 2020. – №2.– 212-224 б.

1895 жылғы 11 желтоқсанда Ташкент қаласында құрылған Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі - археология саласындағы жергілікті қоғамдық өлкетану ұйымы болып табылды. Үйірме жиырма жылдан астам уақыт Орталық Азияның материалдық мәдениет, тарихи-мәдени мұра нысандарында ізденіс жұмыстарын жүргізіп, оның ішінде археологиялық ескерткіштерінің зерттелуіне сүбелі үлес қосқан. Мақалада В.А.Каллаур, И.В.Аничков, Ә.Диваев, В.П.Панков, т.б. үйірме мүшелері Әулиеата уезінде атқарған ізденіс жұмыстары қарастырылады.

В.А.Каллаурдың Әулиеата уезінде орналасқан ескерткіштер жайлы алғашқы баяндамасы 1896 жылдың 30 қаңтарында үйірме атына жіберілген хатында кездеседі. И.В.Аничков пен В.А.Каллаурдың баяндамалары 1896 жылдың көктемінде ауылының жанында орналасқан Ақтөбе қалашығын (қазіргі Қырғыз Республикасы Талас облысының орталығы Талас қаласы) зерттеп, оның сипаттамасы туралы деректер береді. В.А.Каллаур 1896 жылдың басында Бесағаш ауылынан әкелінген ою-өрнегі бар тас бағана сынығын көріп және И.В. Аничков соған ұқсас бағананы Сайрамдағы Ідріс мешітінде көргенін негізге алып, Қарай жазығы мен Бесағаш ауылына дейінгі аралықта орналасқан ескерткіштерді толығымен көруге іссапарға шықты. Олар тас бағананың табылған орнын көріп, бұлақтардың солтүстік бөлігінде орналасқан құрылыстың жобасын жасады.

И.В.Аничков 1896 жылдың 11 желтоқсанында өткен үйірме отырысында Александровск тауалды жазығына 1896 жылдың тамыз айында жасаған іссапар нәтежелерін баяндады. И.В.Аничков 1896 жылдың 10-11 тамыз күндері балбал тастарды іздестіру және зерттеу мақсатында Александровск тау алды жазығындағы Талдыбұлақ деп аталатын жерде болып, екі балбал тасты тапты. И.В.Аничков Талдыбұлақтан табылған екі балбалды және Бақтекеннен табылған үш балбалды Ташкент қаласына жіберді. Оның бірі үйірме отырысында көрсетілді. Осы үйірме отырысында В.А.Каллаурдың орхон жазуы бар тас туралы баяндамасы тыңдалды. Үйірме мүшелері оны сақтау үшін тез арада Әулиеатаға жеткізу, сонымен қатар тастағы жазу көшірмесін Петербург қаласындағы Археологиялық қоғамы Шығыс бөлімінің басшысы В.Р. Розенге сипатын анықтау және аудару үшін жіберу туралы шешім қабылдады. В.А.Каллаур ашқан көне жазу ескерткішінің үйірме үшін маңызы зор болды. Ол жазуы бар тастың шығысында жобасы төртбұрышты болып келген, топырақтан үйілген жалдың орналасқанын жазып, оның айналдыра ұзындығы 1400 қадамға жуық екенін, қалашықтың шығысында цитатель немесе құрылыс құландысының орналасқанын жазды. Сонан соң Құлынсай шатқалында орналасқан жазуды зерттеп, он сегіз қатардан тұратын бұл жазу араб әліппесімен жазылған деп жансақ пікір айтты. Жергілікті тұрғындар бұл тасты «Шиим-тас»

деп атайды. В.А. Каллаур «Шиим-тас» жазуы туралы аудармашы Бекчуровтан 1896 жылдың көктемінде естіген болатын.

1896 жылдың 15 қараша күні үйірме мүшесі В.П.Панков Ботамойнақ шатқалында болып, жергілікті тұрғын Чаджарлы Базарбаев көрсеткен үңгірді зерттеп, оның жобасын түсірді.

Үйірменің 1897 жылғы 16 қазанда өткен отырысында үйірме мүшесі В.Ф. Ошанин 1896 жылдың шілдесінде Әулиеата уезіндегі Бийлікөл көлінің маңында орналасқан обаларда болғанын баяндады.

В.А. Мустафин өзінің «Каменные бабы» атты мақаласында И.В. Аничков, В.А. Каллаур, В.В. Бартольд, т.б. Жетісу мен Түркістан өңірлерінен тапқан балбал тастарды сипаттап жазып, балбалдардың суреттерін берді.

В.П.Лаврентьев «Краткий перечень бугров, находящихся в черте г. Аулие-ата» атты мақаласында 40-тан астам төбе мен обалар туралы қысқаша сипаттама беріп, Әулиеата қаласы мен оның төңірегінде орналасқан ескерткіштерді картаға түсірді. В.П. Лаврентьевтің жоғарыда аталған обалар мен төбелер туралы баяндамасы 1900 жылы 27 наурызда өткен үйірме отырысында тыңдалды. 1903 жылдың 22 қыркүйегінде өткен Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырысында В.А. Каллаурдың «К истории города Аулиеата» атты баяндамасы тыңдалды. Онда ол қазіргі Әулиеата қаласының жақында пайда болғанын алға тартып, осы өңірдің Қоқандықтар кезеңіне және қаланың қалыптасу тарихына тоқталды. В.А. Каллаур жергілікті тұрғындардан жинаған деректерге сүйене отырып, Әулиеата уезінде алғашқы болып Жаңақорған, 1826 ж. немесе 1827 ж. Әулиеата бекінісі салынған деп пайымдайды. Әулиеата бекінісінің жанында 1837 жылы «Наманган көше» атты елді мекен қалыптасып, 1856 жылы онда базар пайда болды. Сөйтіп, қазіргі Әулиеата қаласы қалыптасты деп жазады.

Үйірменің негізгі мақсаты Әулиеата уезінде зерттеу жұмыстарын жүргізу және оларды жүйелі түрде атқару арқылы барлық археологиялық мұраларын анықтау болып табылды. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Әулиеата уезінде атқарған зерттеулері ауқымды әрі жемісті болды. Әулиеата уезінде атқарған зерттеулер барысында 139 ескерткіш ашылып, орналасқан жері жайлы мәлімет келтіріліп, басым бөлігінің сипаттамасы берілген 5 ескерткіш қайта зерттелді.

Үйірме мүшелері ашқан 53 қаланың 24-нің сипаттамасы мен өлшемдерін беріп, 29-ның орналасқан жері жайлы хабарлады. Олардың 15-ші қазіргі кезде Қырғызстан Республикасының Талас облысына қарасты жерге орналасқан.

Қ. Қасымбекова

03.61 ЭТНОГРАФИЯ ЖӘНЕ ТАРИХИ АНТРОПОЛОГИЯ

ӘОЖ 39; 572.9.

03.61.02.20.020. **Алыстағы асылдар (Науаи, Бұқара, Ташкент уәлаяттарындағы қазақтың киелі жерлерін зерттеу экспедиция материалдары) / А.У. Тоқтабай // Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі = Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений великой степи : Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған халықаралық ғыл.-әдістемелік конф. материалдары (4 маусым 2020 ж.). – Алматы, 2020. – 74-80 б.**

Еңбекте Науаи, Бұқара, Ташкент уәлаяттарындағы қазақтың киелі жерлерін зерттеу экспедиция материалдары бойынша мәліметтер келтірілген.

Науаи уәлаятының ежелден қазақтар көп тұрған Кенимех, Тамды, Үшқұдық аудандарында, сондай-ақ Бұхара облысының Ғыждуан ауданындағы бірнеше объектілер зерттелген. Екі уәлаяттағы жұмыс біткен соң, Ташкент қаласының Жоғарғы Шыршық және Бостандық ауданындағы бес киелі жер зерттеу нысанына алынды.

Экспедицияның жұмысы нәтижесінде 26 нысан тұңғыш рет ғылыми тұрғыдан зерттеліп, есепке алынды. Олардың ішінде Әйтеке би кесенесі мен Аблайдың ақбас атаны, Аңғара би, Жұбан батыр мазары тарих энциклопедиясына кіргізілді.

Төртқара. Қазақ шежіресі бойынша Қарамашақтан (төртқара) – Жансүгір, Қараш, Ораз, Оразкелді деген балалар өрбіген. Соның ішінде – Аппақ, Тоқпан. Тоқпаннан – Тоғамыс, Сейтқұл, Шобан. Сейтқұлдан – Ақша, одан Байбек, одан Әйтеке би (шешен, Әз Тәукенің жиені).

Әйтеке би кесенесі. Әйтеке бидің денесі Жалаңтөс батырдың әкесі – Сейтқұл әулиенің мазарының ішіне қойылған. Сейтқұл әулие сағанасының төбесі ашық, төртбұрышты қабырғаларының ұзындығы – 4 м. солтүстіктен шығарылған кірер есігі доғаша иілген ойық. Алдыңғы фасады басқа қабырғаларына қарағанда біршама биіктеу, шығыс жағындағы қуыс (ниша) орны балшықпен бекітіліп тасталған. Информаторлардың айтуы бойынша Әйтекені жерлеген кезде бұл қуыс арнайы бекітілген.

Қылыш ата мазары. Қылыш ата мазары Кенимех ауданының Соркөл махалласында орналасқан. Мазар 1825 ж. Төғызтөбе аймағының бегі Құлшы Артықұлына (1763-1825) арнап салынған.

Үшқұдықтағы киелі жерлер. Үшқұдықтан 7 км. солтүстікке қарай Бедер ата, одан көп алыс емес Қошқар ата осылардың қатарында Ерлер ата атты киелі жерлері бар.

Мәлік Аждар қабірі. Мәлік Аждар (екінші аты Азаннұр ата, парсыша Мың нұр деген сөз) қабірі Бұқара облысы Ғыждуван ауданының Аяққағытпа ауылынан батысқа 12 км. төбенің басында орналасқан. Бұл әулие қабірінің қасына Кенимехте туып, Бұхарада білім алған Жамал қожа жерленген. Ел арасында Мәлік Аждар дастанының бәрін болмаса да үзіндісін айтушылар бар.

Ерекше айтатын нәрсе – Абылайдың ұлы Әділ сұлтанның Ташкент түбінде өлтірілген жері бар көрінеді, бірақ ол әзірше табылмады. Әділ сұлтан – Ұлы жүз қазақтарының басшысы, 1815 жылы Ташкенттегі Қоқан ханының шақыруымен сол жаққа барған. Қысқасы, арнайы шақыртылып алынып, опасыздықпен өлтірілген.

Бұл аймақтарға күз айында тағы да бір экспедиция жасақтау жоспарда бар, себебі Кенесары мен Наурызбайдың құдықтарын іздеп тауып, Әділ сұлтанның есіміне байланысты жерді нақтылау, тағы да он шақты киелі нысандарды зерттеу қажеттілігі туып отыр.

Г. Сәрсенбаева

ӨОЖ 39;572.9.

03.61.02.20.021. «Лувсан Данзанның «Алтын тобчи» еңбегінің қазақ ру-тайпаларының этникалық тарихын зерттеудегі деректік маңызы» / Е.М. Тұрғынбаев // Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі = Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений великой степи : Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған халықаралық ғыл.-әдістемелік конф. материалдары (4 маусым 2020 ж.). – Алматы, 2020.– 182-185 б.

XVI ғасырдың соңы – XVII ғасырдың басы моңғол тарихында ламаистік мазмұндағы буддизмнің кеңінен тарау және түпкілікті орнығу кезеңі болып табылады. XVII ғасырда құрастырылған жылнамалардың ішіндегі мазмұны жағынан өте қызықты да маңыздысы Лувсан Данзанның «Алтын тобчи» жылнамасы болып табылады. «Алтын тобчи» немесе қазақша «Алтын шежіре» ортағасырлық моңғолдардың ірі тарихи хроникасы және әдеби ескерткіші болып табылады. «Алтын тобчи» – толық атауы «Көне билеушілер негізін қалаған мемлекеттік биліктің қысқаша тарихының алтын түйіні» - тізімін 1926 жылы шығыс Халхада көне қолжазбалардың тамаша білгірі, Моңғол Халық Республикасы Ғылым комитетінің тұңғыш төрағасы Джамьян-гун деген адамның қолынан тауып алып, МХР Ғылым комитетінің қолжазбалар қорына тапсырған. «Құпия шежіренің» тексті бізге қытай иероглифтерінің фонетикалық жазбасы негізінде жеткені белгілі. «Құпия шежірені» терең де тыңғылықты зерттеу нәтижесінде көптеген ғалымдар бұл фонетикалық жазбаның дереккөзі моңғол тексті ұйғыр-моңғол шрифтісінің негізінде жазылғанына болжам жасайды.

Бұл аударма толық түсіндірмелермен қатар, жылнаманы сипаттау, оның басылымдары, жылнама авторы туралы қысқаша мағлұмат, жазылу уақытына байланысты пікірлерді қамтыған кең түрдегі кіріспеден тұрды. Жылнаманың дерек ретінде «тек моңғол жылнамалары тарихын зерттеу ісінде ғана емес, сонымен қатар, моңғолдардың ортағасырлық қоғамын және моңғол мәдениеті тарихын» зерттеу ісінде алатын маңыздылығы атап

көрсетілді. 1998 жылы «Өнер» баспасында А.Марқарұлы «Алтын шежіре» деген атауымен Лувсан Данзанның «Алтын тобчи» еңбегін моңғол тілінен қазақшаға аударып, басып шығарды. Лувсан Данзанның «Алтын тобчи» көне жазба мұрасының тек моңғол халқы ғана емес, сонымен қатар түркітілдес, оның ішінде қазақ халқының этникалық тарихының, рухани мәдениетінің тарихын зерттеуде алатын орны ерекше.

Г.С. Енсебаева

05 ДЕМОГРАФИЯ

ӘОЖ 314

05.02.20.022. **Оңтүстік Қазақстан аймағы тұрғындарының демографиялық көрсеткіштері** (1999 – 2014 жж. мәліметтері негізінде) / А.Ж. Султаниярова // Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі = Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений великой степи : Фалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған халықаралық ғыл.-әдістемелік конф. материалдары (4 маусым 2020 ж.). – Алматы, 2020. – 256-261 б.

Оңтүстік Қазақстан облысы (қазіргі Түркістан облысы) территориясы бойынша жері аз болғанымен, республиканың 14 облысының ішінде тұрғындары ең тығыз орналасқан облыс болып табылады.

Оңтүстік Қазақстан облысы халқы ұдайы өсіп, көбейіп келеді. 1989 жылы Бүкілодақтық санақ бойынша 1823,5 мың адам болса, республикамыздың тәуелсіздік алғаннан бері (1999 жылғы санақ бойынша) 1978,3 мың адамды, 2009 жылғы санақ бойынша 2469,3 мың адамды құраған. Ал 1991 жылдан 2014 жылдар аралығындағы халық санының көрсеткіші бойынша: 1991 жылы 1879,0 мың, 1992 жылы 1889,0 мың адамды құрап, 0,5%-ға өсті, 1993 жылы 1912,7 мың адамды құрап 1,2%-ға көбейді. 1994 жылы 1932,7 мың адамды құрап, 1%-ға өскен, 1995 жылы 1940,7 мың адамды құрап, 0,4%-ға өсті. 1996 жылы 1953,0 мың адамды құрап, 0,6%-ға артты. 1997 жылы 1969,0 мың адамды құрап, 0,8%-ға өскен. 1998 жылы 1966,4 мың адамды құрап, 0,1 %-ға кеміген. 1999 жылы 1973,7 мың адамды құрады да, 0,3 %-ға көбейді.

1999-2009 жылдарда жүргізілген санақ бойынша облыс халқының саны 5,8 %-ға көбейген. Ал 2010 жылы 2511,6 мың, 2011 жылы 2567,6 мың халық болды, яғни, алдыңғы жылға қарағанда 2,2 %-ға көп, 2012 жылы 2621,5 мың адамды құрап, 2,0 %-ға, 2013 жылы 2678,9 мың адамды құрап, 2,1 %-ға, 2014 жылғы мәліметтер бойынша 2733,2 мың адамға жетіп отыр, алдыңғы жылға қарағанда, 2,0%-ға өскен. 2015 жылғы 1 шілдедегі мәліметтер бойынша, облыстағы халықтың саны 2803,5 мың адамды құрады.

Аталмыш мәліметтердің негізінде 2010 жылы 2014 жылға дейін 221,6 мың адамға немесе 7,6 %-ға көбейгенін көреміз.

Ал ауыл халқының жағдайы 1991 жылы 1108,8 мың адамды құрап, 1999 жылы 1240,3 мың адамды құрап, 131,5 мың адамға немесе 11,8 %-ға, 2009 жылы 1507,8 мың адамды құрады да, 1999 жылмен салыстырғанда 267,5мың адамға немесе 21,5 %-ға көбейді. 2010 жылы 1560,0 мыңды, 2010 жылы 1663,5мың болып, ауыл халқының саны 103,5 мың адамға немесе 7,9%-ға артқан. Жалпы 1991 жылдан 2014 жылға дейін облыс халқының саны 845,2 мың адамға немесе 46,6 %-ға өскен. Қала халқы осы кезеңде 41,6 %, ауыл халқы 50,0 %-ға артып отыр. Халқы тығыз орналасқан облыста 2009 жылғы санақ бойынша республика халқының 15,3%-ы, 2014 жылы 15,4%-ы орналасқан.

Жамбыл облысында 1991 жылы 1043,8 мың адам, 1999 жылы 984,2 мың адам болып, 60,0 мыңға немесе 6%-ға кеміген, ал 2009 жылғы санақ бойынша 1022,1 мың адамды құрады да, облыс халқы 3,8 %-ға, 2010 жылы 1046,2 мың адамнан – 2014 жылы 1084,5 мың адамды құрап, 38,3 мың адамға немесе 3,6 %-ға артқан. Оның ішінде: қала халқы 1999-2009 жылдары 14,7 %-ға артты. 2010-2014 жылдар аралығында ауыл халқы 40,7 мың адамға өссе, қала халқы 13,3 %-ға кеміді, ауыл халқы 28,5%-ға өскен. 2014 жылғы статистикалық мәліметтерге сәйкес Жамбыл облысында республика халқының 6,4 %-ы тұрады.

Қорыта келгенде, Оңтүстік Қазақстан аймағының демографиялық даму көрсеткіші республиканың басқа аймақтарына қарағанда күрделірек, себебі, республиканың өзге облыстарымен салыстырғанда халқы ең көп және ең тығыз орналасқан аймақ болып табылады.

Г. Сәрсенбаева

ӘОЖ 314

05.02.20.023. **Отандастарымыздың (репатриаттардың) тарихи отанға бейімделу мәселелері мен көші қоны** / Қалшабаева Б.К., Садырова М.С. // Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі = Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений великой степи : Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған халықаралық ғыл.-әдістемелік конф. материалдары (4 маусым 2020 ж.). – Алматы, 2020. – 102-107 б.

Мақала қазіргі Қазақстан қоғамына этникалық репатрианттардың бейімделуі мен көші-қоны мәселесін зерттеуге арналған. Қазақстан Республикасы даму стратегиясының негізгі бағыттарының бірі - тарихи Отанына көшкісі келетін қазақтарға жан-жақты қолдау білдіру. Қазақ диаспорасы бүкіл қазақ халқының ажырамас бір бөлігі, оның жалғыз отаны – Қазақстан. Көптеген мақалалар мен еңбектер қазақ диаспорасының қалыптасуы және дамуындағы тарихи үдерістерін, олардың тарихи Отанға оралуы, Қазақстан территориясында әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени және тұрмыстық бейімделу мәселелерін зерттеуге арналған. Бұл мәселенің негізгі теориялық ережелері А.Н. Нысанбаевтың, З.Қинаятұлы, Н.Мұхамедханұлы, Г.М. Мендикулова, Б.К. Қалшабаева және т.б. еңбектерінде зерттелген.

Бұл еңбектерде әлемнің әртүрлі елдеріндегі қазақ диаспорасының әлеуметтік-мәдени ортасының ерекшеліктері, олардың тарихи отанынан шет ережелерге қоныс аударуының объективті себептері, қазақстандық шындықты қабылдауға әсер еткен менталитеттегі айырмашылықтар, репатрианттардың бейімделуі мен бірігуі (интеграция) уақыты анықталды. Қазақстан мемлекеті әртүрлі елдерден, басқа этномәдени ортадан келген, өмірлік тәжірибесі мен менталитеті әртүрлі қандастардың сәтті бейімделуіне идеологиялық және саяси жұмыстарын мақсатты түрде жүргізді.

Қандастардың бейімделу үдерісінде елдің облыстары мен аймақтарына біркелкі орналастыруға ерекше назар аудару қажет. Көбінесе олар оңтүстік аймақтарда, қолайлы климаттық жағдайларға байланысты орналасуға тырысады. Иммигранттардың солтүстік аймақтарға қоныс аударуына, мысалы, салық жеңілдіктері, несиелер, жұмыс табуға көмектесетін тиімді тетік құру қажет. Оларды тезірек бейімдеуге көмектесетін тетік оларды бір аймаққа орналастыру. Өз халқының салт-дәстүрін сақтаған қандастар қазақ этностарының топтасуына, ұлттық мәдениетті байытуға айтарлықтай үлес қоса алады. Қазақ диаспорасының оралуы елдегі демографиялық жағдайға әсер етіп қана қоймай, дәстүрлі мәдениеттің жандануына ықпал етеді.

Г.С. Енсебаева

11 САЯСАТ. САЯСИ ҒЫЛЫМДАР

ӘОЖ 32

11.02.20.024. **Ұлтқа қызмет ету: мемлекет басқарудың әлемдік 10 мысалы** /С. Құттықадам. – Алматы: «Издательство Книжный клуб», 2019. – 472 б.

Кітапта өз отанына жасаған игі істерін тек отандастары ғана емес, дүниежүзі қауымдастығы мойындаған үздік реформатор-мемлекет басшылары жайлы әңгімеленеді. Олар: Мұстафа Ататүрік, Франклин Рузвельт, Людвиг Эрхард, Дэн Сяопин, Рональд Рейган, Нельсон Мандела, Ли Куан Ю, Махатхир бин Мохамад, Маргарет Тэтчер, Лех Валенса сынды тұлғалар. Ұсынылған шағын портреттер терең ғылыми сипаттамаларды талап етпейді, жалпы реформаторлардың жинақталған бейнесінің бір бөлігі ғана.

1923 жылдың 29 қазанында Ұлы ұлттық жиын Түркияны Республика деп жариялап, Кемал пашаны оның тұңғыш президенті етіп сайлады, Анкараны жаңа астана деп жария етті. Мұстафа Кемал бірден қаланы дамыта бастады және елдің барлық аймақтарына қатынайтын көптеген теміржол тораптарын салды. Оның мақсаты еуропалық озық үлгідегі өркениетті мемлекет құру болды. Кемал паша – басқаруда диктаторлық әдістерге үйренген ұлы қолбасшы, сонысын мемлекет басқару аясына да әкелді. Кемал исламға қарсы болған жоқ, алайда соны қисық тармақтардан тазартуға қол жеткізді және саясатқа діннің араласуына қарсы болды. Өзінің алғашқы президенттік мерзімінен соң тағы үш рет, 1927, 1931, және 1935 жылдары осы орынға сайланды. Ататүріктің басшылығымен, Түркия кеңінен халықаралық мойындауға ие болды. 1932 ж. Ұлттар Лигасына қабылдады.

Франклин Рузвельт 1882 жылы америкалық өлшеммен алғанда, ақсүйек отбасында дүниеге келді. 1933 жылы 4 наурыздағы инаугурациясынан кейін бірден елдің қаржы, өнеркәсіп және ауылшаруашылық мәселелерін шешуге батыл кірісіп кетті. Бұл іс-шаралар Жаңа бағдар деп аталды. Ел ішіне керек өнімдерді сыртқа тасуға тиым салды. Рузвельт шаруашылықты жоспарлау және «таптық бейбітшілік» орнату арқылы дағдарысты жеңуге кірісті. Салыстырмалы түрде жаңа құбылыс – радионың маңызы зор екенін Президент бірден түсінді. Алғашқы радиодан жолдаған үндеуінен соң, ол соны дәстүрге айналдырды. Атом бомбасын жасау тарихы 1939 ж. әйгілі екі физик Лео Сцилард Джером Визнер неміс ғалымдарының ядролық бомба жасау мүмкіндіктерін талқылады. Лео Сцилард президент Рузвельтке хат жазып, Альберт Эйнштейн арқылы жеткізуді өтінді. Осылайша «Манхеттен» деген жасырын атпен құпия жоба іске қосылды, ол 1942 жылдан қарқынды дами бастады.

Людвиг Эрхард ғылыми әлемде танымалдылыққа қол жеткізеді және жоғары іскерлік ортамен пайдалы байланыс орнатады. 1949 ж. Бавария мемлекетінің экономика министрі міндетін атқаруға кіріседі. 1963 жылы Бундестаг Эрхардқа ресми түрде канцлер лауазымын бекітті. Эрхард білім жүйесін жетілдіруге және ғылымды қолдауға айрықша көңіл бөлді.

1983 жылы Дэн Сяопин ҚХР Орталық әскери кеңесінің төрағасы қызметін атқарады. Ол «төрт модернизация» идеясын жаңғыртады: социалистік жолды, пролетариат диктатурасын, партияның жетекшілік ролін, марксизм-ленинизм және Мао Цзэдун идеялары. Сингапур, Гонконг және Тайваньның экономикалық стратегияларын терең сараптамадан өткізді. Дэн Сяопин өз реформаларын ауылшаруашылығынан бастады деп айтылады. Бұл соншалықты олай емес. Тарихы тереңге кеткен туысқаншылдықпен, жершілдікпен және зорлық-зомбылықпен күресті.

1980 жылдың 17 шілдесінде Рональд Рейган Республикалық партиядан президентікке үміткер ретінде тіркеледі. Рейган осылай АҚШ-тың қырқыншы президенті болды. 1981 жылдың 20 қаңтарында ант берді. Рейганның алдында шешілуді талап ететін екі мәселе тұрды. Ішкі саясатта – экономикадағы құлдырау, сыртқы саясатта – КСРО-мен бәсекелестік. Рейганомика – бұл, әрине экономикалық оқу емес, ол жалпыға белгілі теориялар тәжірибесіндегі практикалық іс-әрекеттер жиынтығы. 1981-82 жылдардағы экономикалық қиындықтардан кейін экономикалық өсу басталды. 1982 ж. Леонид Брежнев қайтыс болғаннан кейін, КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасының төрағасы Ю. Андропов Бас хатшы болды. Бұл Рейганды КСРО-ға одан сайын қарсы шығарды және «суық соғыс» сүрлеуіне қайта түсті. Черненко жерлегеннен кейін КОКП ОК Бас хатшысы М. Горбачев болды. 1988 ж. 29 мамырда Рейган Кеңес Одағына алғаш рет ұшып келді. «Суық соғыс» аяқталды. 1989 ж. Джордж Буштың АҚШ-тың қырық бірінші президенті болуына қол жеткізді.

1948 жылы билікке апартеид («бөлек даму») саясатын жариялаған ашық нәсілшіл ұлтшыл партия келді. Нельсон Мандела басқаратын «Жастар лигасы» елде әртүрлі нәсілдік топтар қалуы тиіс, бірақ ақтардың үстемдігі жойылып, нәсілдер арасында бейбітшілік орнауы тиіс деп санайды. 50-жылдары Мандела апартеидпен күрескендердің бірі, оны полиция бірнеше рет қамауға алады. Жаңа мақсаттар мынадай болды: Конгресті ұйымдастыру жағын нығайту, ұлттық деңгейде қабылданған маңызды шешімдерді жария жиналыстар шақырмай, өтініштер жарияламай ұйымның әрбір мүшесіне жеткізу, жергілікті жерлерде халықтың қуаты мен ерік-жігерін тиімді көрсететін Конгресс бөлімшелерін құру, халық арасында байланыстарды кеңейту, нығайту, кәсіподақтарды қорғау, фабрикалар мен зауыттарда, поездар мен автобустарда жұмыс жүргізу. 1995 жылы ол 125 мемлекетпен дипломатиялық қарым-қатынаста болды. 1996 жылы Манделаның басшылығымен ОАР жаңа конституциясының жобасы әзірленіп қабылданды.

1959 жылы Сингапур «өзін-өзі басқаратын мемлекет» мәртебесін алады. Ли Куан Ю осы мемлекет тарихындағы тұңғыш премьер-министр орнын алады. Жас премьер-министрмен араласу және жұмыс істеу қызықты болғаны соншалық, шетелдік мамандар тегін кеңестер беретін. 1961 ж. Экономикалық даму басқармасын құрады. Ли Куан Ю мінсіз қоғамын құру кезінде үлкен әлемдік тәжірибені мұқият зерттеді. Шығыс пен Батыс үйлесімді үндестік тапты.

1981 жылы Махатхир бин Мохамад Малайзия тарихындағы төртінші премьер-министр болды. Малайзияны тәуелсіз сыртқы саясаты бар, жоғары дамыған, жоғары технологиялық мемлекетке айналдыруға кірісті. Жаңа экономикалық даму мен ұлттық даму саясатын және болашаққа арналған «Пайымдау-2020» стратегиялық бағдарламасын іске қосты. Малай халқының құқығы үшін батыл күресті.

Көптеген ұлы қайраткерлерден айырмашылығы Маргарет Тэтчер «тэтчеризм» деген атқа ие болған өзінің экономикалық бағытының авторы болды. Тэтчер өз жүйесін «халықтық капитализм» деп атады. Ол сыртқы саясатты да ымырасыз жүргізді. Соның салдарынан Еуропалық Одақпен шиеленістер қалыптасты. Тэтчер Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі ең үздік премьер-министр болып танылды.

Валенсаның басшылығымен кеме құрастырушылар зауытаралық ереуіл комитетін құрды, ол 700 кәсіпорынның өкілдерін біріктірді. Осылайша, Лех Валенса ірі саяси тұлғаға айналды. 1983 жылы Лех Валенса Әлемнің Нобель сыйлығына ие болды. 1990 жылы Бельдевер король сарайында өз инаугурациясын жасады. Валенсаның саяси тағдыры бірегей және теңдесі жоқ. Мақсаты – мықты поляк елінің жұмысшы ұйымын құру еді. Кенеттен мүлдем басқа келешек ашылды және ол абыржып-абдыраған жоқ.

Осынау мемлекет қайраткерлері ерік-жігерлері мен бүкіл өмірлік ғаламат жан қуатын бойға жиюмен осынау шыңдарға жетті, оларға қайран қалған көптеген буын ұрпақтары сол үшін де алғыс айтуда.

А.Б. Рахешева

ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ

А

Айдынбекұлы А. – 008
Айтмамбетова А. – 009
Аршабеков Н.Р. – 001, 009, 012, 013,
015,016, 018
Аширбеков Ж.Б. – 001, 009, 012, 013,
015,016, 018

Б

Бакаева Г.Е. – 015
Батырбекқызы Г. – 007
Бақтыбай М. 019

Ж

Жұбаньшов Б.Т. – 016
Жұмабаева Ж. – 017
Жұмағұлов Қ. – 006
Жүгенбаева Г. – 013

К

Қажыбек Е.З. – 004
Қалшабаева Б.К. – 023
Қайргалиева Г. – 017
Қартабаева Е. – 006
Кенесханов А.Б. – 005
Құттықадам С. – 024

О

Октябрь Б.Б. – 014
Омарбеков Т. – 010,018

С

Садырова М.С. – 023
Серікбаев Н. – 002
Смағұлова С. – 011
Сманова А.М. – 001, 009, 012,013, 015, 016,
018
Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы) – 003
Султаниярова А.Ж. – 022

Т

Тастанбек С. – 009
Тоқтабай А.У. – 020
Толамисов А. – 008
Туменбаева Э.Ш. – 001
Тұрғынбаев Е.М. – 021
Тұрсын М.Х. – 007

Ш

Шаяхмет А. – 004
Шілдебай С.Қ. – 001,009, 012, 013, 015,
016, 018

РЕФЕРАТТАЛҒАН МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗБЕСІ

Мерзімді және жалғасты басылымдар

Қаз ҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 006,019
Қоғам және дәуір. – 008

Кітаптар

Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы: Халықаралық ғыл.-тәж. конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.); Ш.Ш. Уәлиханов атын. Тарих және этнология ин-ты; редаққа: Н.Р. Аршабеков, Ж.Б. Аширбеков; жауап. ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті, 2020. – 001, 009, 012, 013, 015, 016, 018

Ашаршылық / Т. Омарбеков. – Алматы: Арыс, 2019. – 80 б. – 010

Ашаршылық қасіреті.1-кітап / С. Смағұлова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2019.– 272 б. – 011

Әулиеата зерттеулері: ғылыми-танымдық кітап / Н. Серікбаев. – Тараз: «Формат-Принт», 2019. – 271 б. – 002

Бөкейхан Әлихан. Шығармалары: мақалалар, ғылыми зерттеулер, экспедиция материалдары, фельетондар, көркем аудармалар, қазақ хандарының хаттары. 1-том: 1889-1903 (Омбы - С.-Петербург - Омбы) / Ә. Бөкейхан ; Л.Н. Гумилев атын. Еуразиялық ұлттық ун-ті ; құраст. Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы). – Нұр-Сұлтан : Алашорда, 2020. – 610 б. – 003

XX ғасыр басындағы жазу реформасы: Телжан Шонанұлы мұрасы: Халықаралық ғыл. теор. конф. материалдары / А. Байтұрсынұлы атын. Тіл білімі институты ; жалпы ред. Е.З. Қажыбек. – Алматы : Қазақ кітабы, 2019. – 244 б. – 004

Нәзір Төрекұлұлы (Төрекұлов). Тандамалы мақалалары мен архивтік құжаттар жинағы / құраст.: М.Х. Тұрсын, Г. Батырбекқызы.– Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2020. – 400 б. – 007

Профессор Хисмет Бозанұлы Табылдиевтың ғылыми мұрасы және тарихи өлкетанудың негіздері = Научное наследие профессора Табылдиева Хисмета Бозановича и основы исторического краеведения = Scientific heritage of professor Khismet B. Tabyldiev and basics of local history : Халықар. ғыл.-практ. конф. материалдар жинағы (25-26 қаңтар 2019 ж.) / Х. Досмұхамедов атын. Атырау мемл. ун-ті ; ред. басқ. Г. Қайргалиева. – Атырау, 2019. – 334 б. – 017

Ұлтқа қызмет ету: мемлекет басқарудың әлемдік 10 мысалы / С. Құттықадам. – Алматы: «Издательство Книжный клуб», 2019. – 472 б.– 024

Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі = Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений Великой степи = Issues of ethnoarchaeological research and interethnic relations of the Great steppe : Халықаралық ғыл.-әдіст. конф. материалдары (Алматы, 4 маусым 2020 ж.) / әл-Фараби атын. ҚазҰУ ; құраст.: Т.Е. Қартаева, А.Қ. Бейсеғұлова, Н.Мажикқызы ; ред. алқа : Ғ.М. Мұтанов (төраға), Т.С. Рамазанов, М.С. Ноғайбаева т.б. – Алматы : Қазақ университеті, 2020. – 562 б. – 020, 021, 022, 023

«Ұлы дала ұстазы»: әл-Фарабидің 1150 жылдығына және «Рухани жаңғыру» мақаласының 3 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы (10 сәуір 2020 жыл). – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2020. – 396 б. – 005, 014

МАЗМҰНЫ

00. ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАР.....	2-10
03. ТАРИХ. ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ.....	10-22
03.41 АРХЕОЛОГИЯ.....	22-23
03.61. ЭТНОГРАФИЯ ЖӘНЕ ТАРИХИ АНТРОПОЛОГИЯ.....	23-25
05. ДЕМОГРАФИЯ.....	25-26
11 САЯСАТ. САЯСИ ҒЫЛЫМДАР.....	26-28
ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ.....	29
РЕФЕРАТТАЛҒАН МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗБЕСІ.....	30

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: Оспанова Б.К. – директор Национальной библиотеки Республики Казахстан

Редактор: Нурсеитова А.Н. – руководитель Службы организационно-аналитической работы

Составители: Рахимжанова Г.Т. – руководитель группы Научно-методической службы, Кривков А.Л. – к.и.н., библиотекарь Научно-методической службы.

Реферативный журнал Национальной библиотеки РК – это информационное периодическое издание, содержащее рефераты документов по теме, опубликованных казахстанскими, а также зарубежными авторами о Казахстане.

Источниками для написания рефератов служат поступившие в Национальную библиотеку РК документы на казахском и русском языках: монографии, периодические и продолжающиеся издания, материалы конференций, сборники научных статей и другие печатные издания.

Рефераты располагаются в соответствии с Межгосударственным рубрикатором научно-технической информации (МГРНТИ) и Универсальной десятичной классификацией (УДК) и включают библиографическое описание реферируемого документа, код УДК и код рубрики МГРНТИ, номер и год издания реферативного журнала, порядковый номер реферата. Запись УДК 3. 00.02.20.001. означает: Код УДК 3 (Общественные науки). Рубрика МГРНТИ 00. (Общественные науки). 02. (Номер выпуска реферативного журнала). 20. (Год издания 2020-й). 001. (Порядковый номер реферата).

Структура реферативного журнала содержит основную часть, т.е. тексты рефератов, а также справочно-поисковый аппарат, включающий Именной указатель, Перечень источников реферируемых материалов. В Содержании представлены разделы и подразделы рубрик МГРНТИ, отражающие тематическую структуру РЖ.

Реферативный журнал размещается на сайте Национальной библиотеки Республики Казахстан: www.nlrk.kz

Реферативный журнал Национальной библиотеки РК выходит в электронном формате (серия 6: «Общественные науки» с периодичностью два раза в год; серия 7: «Культура. Языкознание. Литература. Искусство» – один раз в год).

В 2-м выпуске РЖ, серия 6: «Общественные науки» представлены рефераты по истории, археологии, этнографии, социологии, демографии, праву и другим наукам.

Реферативный журнал предназначен для исследователей, научных сотрудников, библиотекарей, преподавателей вузов, студентов, магистрантов и докторантов, а также для всех интересующихся новой литературой о Казахстане.

Редакционная коллегия обращается к читателям с просьбой присылать замечания и предложения по содержанию РЖ по адресу: 050013, Алматы, пр. Абая 14. Национальная библиотека Республики Казахстан, Служба национальной библиографии, тел. +7(727) 267-28-63, E-mail: nbibliografia@mail.ru

РЕФЕРАТИВНЫЙ ЖУРНАЛ

Общественные науки

№ 2

Алматы, 2020

---

00 ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 3

00.02.20.001. **Байтурсиновские чтения – 2020: Учения великих личностей великой степени и новые возможности модернизации казахстанского общества : образование, наука и духовность в контексте глобализации** : Материалы международной научно-практической конференции (24 апреля 2020 г.). – Костанай: Костанайский государственный университет им. А. Байтурсинова, 2020. – 630 с.

В сборнике ежегодной Международной научно-практической он-лайн конференции «Байтурсиновские чтения – 2020», проведенной на тему: «Учения великих личностей великой степени и новые возможности модернизации казахстанского общества: образование, наука и духовность в контексте глобализации», представлены научные статьи по вопросам актуализации многовекового наследия, его понятности и востребованности в условиях модернизации общества на основе развития цифровой цивилизации, науки и образования.

Материалы конференции распределены по следующим секциям: Актуальные проблемы учения Абая и стратегии модернизации казахстанского общества; аль-Фараби и общечеловеческие ценности толерантного общества в рамках глобализации; Качество образования и конкурентоспособность: возможности и новые направления; Механизмы и инструменты устойчивого развития: экономика, бизнес, финансовый менеджмент; Конституционализм и правовая политика: уникальность и многообразие на национальном и международном уровнях; Стратегия индустриально-инновационного развития и приоритеты региона; Цифровое государство: новые вызовы и возможности.

В сборник вошли статьи на казахском, русском и английском языках. Материалы данного сборника могут быть интересны ученым, преподавателям высших учебных заведений, магистрантам и студентам.

Т.А. Замзаева

УДК 3

00.02.20.002. **Деятели истории и культуры Акмолинской области : библиографические очерки** / К. Абуев. – Көкшетау : Эрекет, 2018. – 264 с. – (Рухани жаңғыру).

Книга посвящена исследованию жизни и деятельности 50-ти выдающихся деятелей истории и культуры Акмолинской области. Это известные правители, прославленные батыры, бии, акыны, певцы-композиторы. Данное исследование охватывает период истории со времен хана Аз Жанибека, основателя Казахского ханства до обретения Казахстаном государственной независимости. В данный сборник вошли имена всех сподвижников и наследников выдающегося государственного деятеля XVIII века Абылай хана. В книгу также включены имена представителей национальной интеллигенции, активно отстаивавших интересы своего

народа и принявших деятельное участие в движении «Алаш», позднее репрессированных советской властью. Из советского периода в издание вошли биографии общественных и государственных деятелей, которые заслужили всенародное признание.

Книга предназначена для учащихся, студентов, преподавателей истории, а также широкому кругу читателей, интересующихся историей и культурой Казахстана.

Т.А. Замзаева

02 ФИЛОСОФИЯ

УДК 1

02.02.20.003. **Средневековый Отрар (Фараб) и отрарские ученые IX-XV веков** / А. Дербисали // Эпоха аль-Фараби и диалог цивилизаций (взгляды на жизнь и философское наследие) / А. Касымжанов, Б. Гафуров, А. Дербисали [и др.] ; КазНУ им. аль-Фараби ; гл. ред. Г.М. Мутанов. – Алматы : Қазақ университеті, 2020. – С. 58-84.

В Среднюю Азию ислам начал внедряться в VIII веке нашей эры. На казахские земли вместе со Священным Кораном пришла и исламская цивилизация. Оживились образование и наука. Были построены города. Начали функционировать медресе и мечети. Из среды местного народа вышли глубоко мыслящие ученые – Абу Наср аль-Фараби, Ходжа Ахмет Йасави, Йусуф Баласагуни, Мухаммед Хайдар Дулати и др. Они являются гордостью всей культуры мусульманского Востока.

Наши предки оставили большое духовное наследие. Мы должны не только освоить его, но и изучать и почитать, потому что ислам – нерушимая часть и опора культуры и литературы, искусства и нравственных ценностей казахского народа. Без традиций ислама трудно представить себе казахскую культуру.

На казахской земле функционировало много разных культурных, научных и духовных центров – Отрар, Суткент, Туркестан, Сыганак, Баршынкент, Кипчак, Аркок, Жент, Тараз, Баласагун, Исфиджаб-Сайрам. Отрар дал миру Абу Насра аль-Фараби и других одаренных ученых, внесших каждый в отдельности собственную лепту в мировую культуру.

Исследования ученых показывают, что в одном Отраре родилось и выросло более 30 ученых, представителей разных отраслей науки, образования, культуры и религии. В хронологическом порядке список фарабских ученых возглавляет Аббас аль-Жаухари, затем Абу Наср аль-Фараби, Абу Ибрахим Исхак аль-Фараби, Исмаил аль-Жаухари аль-Фараби, Алам ад-дин ал-Жаухари (аль-Фараби), Абу Мухаммед ал-Мукаддаси аль-Фараби, Абу-л-Фадл Сиддик аль-Фараби, Сад ал-Мулк ал Уасиджи (аль-Фараби) и др.

Самый известный и выдающийся из отрарских мыслителей, «второй учитель» после Аристотеля – Абу Наср аль-Фараби (870-950 гг). Ученый написал большое количество трудов по логике, музыке, астрономии и другим наукам. Проводил глубокие исследования в области педагогики, психологии, эстетики, акустики, астрономии и внес свой вклад в развитие культуры и науки. Он призывал к миру и дружбе между народами, глубоко почитал знания и высоко ценил трезвые мысли человечества. Составил более ста трактатов по метафизике, языкознанию, логике, географии, этике и т.д. «О жизненном пути Абу Наср аль-Фараби по сей день известно еще очень мало. О нем сохранились только отдельные сведения в книгах древних мусульманских авторов...».

Как следствие, большинство имен наших ученых предков, рожденных на землях Великой Степи, внесших свою ценную лепту в исламскую цивилизацию, остались только на страницах истории.

М.Б. Жаркналова

УДК 1

02.02.20.004. **Философия казахских мыслителей XIX-XX вв.** (Ш.Валиханов, Ы.Алтынсарин, А.Кунанбаев) / Ж. Алтаев // Эпоха аль-Фараби и диалог цивилизаций/ гл.ред. Г.М.Мутанов; авт. колл.: А. Касымжанов, Б. Гафуров, А. Дербисали[и др.]. – Алматы: «Қазақ университеті», 2020. –С. 305-323.

В становлении и формировании казахской просветительской мысли 40-60-х годов XIX в. большую роль сыграли русский революционный демократизм и русское просвещение. Ш. Валиханов, А. Кунанбаев, Ы. Алтынсарин были хорошо знакомы с трудами Н.Г.Чернышевского, Н. Добролюбова, А.И. Герцена, В.Г. Белинского. В отличие от русских демократов-революционеров, которые опирались в своей борьбе на многочисленное народное сословие, в частности крестьянство, казахские демократы говорили от имени всего народа, не разделяя его на классы и сословия.

Результаты исследований зарубежных и отечественных ученых-востоковедов о том, что культурное развитие прошлого казахского народа и среднеазиатского региона с XI в. до н.э. по XII в. н.э. превосходило культурный уровень Востока и Запада. И лишь в XIII в. после нашествия Чингизхана, прослеживается процесс замедления, а с XVIII в. – полного отставания в развитии.

Взгляды казахских демократов-просветителей формировались во времена стойких патриархально-феодальных взаимоотношений. Но их взгляды на развитие общественного прогресса сложились на основе межнациональной солидарности и дружбы, на основе передового опыта развития восточной, западной и русской культур.

Основатель казахского просвещения Ш. Валиханов (1835-1865) – выдающийся представитель национальной демократической культуры, ученый-энциклопедист, востоковед, путешественник, публицист и общественный деятель. Он имел глубокие познания в европейской и восточной культуре и оставил после себя большое творческое наследие, несмотря на короткую жизнь.

Одним из выдающихся представителей казахского просвещения был педагог-новатор и писатель Ыбрай Алтынсарин (1841-1889). Его мировоззрение складывалось под влиянием устного народного творчества, прогрессивной русской культуры, трудов европейских мыслителей. Ы. Алтынсарин, как и Ш. Валиханов, верил в путь просвещения и внес большой вклад в народное просвещение Казахстана. Его общественно-политическим взглядам присущи глубокий демократизм и стремление защищать интересы своего народа. При выборе правильного пути построения развитого общества Ы. Алтынсарин, в первую очередь, возлагал надежды на силу науки и просвещения.

В истории прогрессивной культуры казахского народа и в истории казахского просвещения огромную роль сыграл Абай Кунанбаев (1845-1904) – великий поэт, демократ-мыслитель, композитор. Его творческое наследие состоит из стихов, поэм, философской прозы, переводов и песенных мелодий. Великий поэт также, как Ш. Валиханов и Ы. Алтынсарин, видит выход для казахского народа в получении знаний, развитии промыслов, упорном труде. Абай – великий гуманист. Гуманист абстрактного утопического направления. Идею Бога он воспринимает как силу выше человека. Он горячо любил свой народ, ему были чужды шовинизм, национализм и религиозная нетерпимость.

До сих пор мировоззрение Жамбыла Жабаева (1846-1945) в философском плане практически не освещалось, хотя он также в какой-то степени принадлежал к плеяде казахских просветителей. С самых юных лет, чтобы овладеть искусством импровизации, Жамбыл, подобно всем акынам, прошел свои «университеты». Подростком и юношей он всегда сопровождал во время поездок по аулам своего учителя – известного акына Суюмбая.

Особой виртуозности акыны достигали в поэтическом споре – айтысе. Именно айтыс был вершиной мастерства, мерилom мудрости, находчивости, знаний и импровизаторской силы. В песнях Жамбыла всегда звучит правдивый голос казахского народа. Он поет о народе, для народа, выражает его мысли и чаяния, новыми красками заставляя сверкать грани казахского народного поэтического слова.

Духовно-нравственные ценности традиционного казахского общества были осмыслены великим Абаем, Шакаримом и, конечно же, Жамбылом. Основное место в поэзии и взглядах Жамбыла занимают этика, мораль и нравственность, которые выражаются в образах проснувшейся совести и страданий человека.

Говорить и писать о великих исторических личностях всегда почетно и ответственно. Ведь они оставили в наследство нам, их прямым потомкам, не только степи и горы, реки и моря, но и огромные духовные ценности.

М.Б. Жаркналова

УДК 1

02.02.20.005. **Шакарим – первый профессиональный казахский философ** / Ж. Алтаев // Эпоха аль-Фараби и диалог цивилизаций / гл. ред. Г.М. Мутанов; авт. кол.: А. Касымжанов, Б. Гафуров, А. Дербисали[и др.]. – Алматы: «Қазақ университеті», 2020. – С. 324-344.

Великий поэт казахского народа, философ Шакарим Кудайбердыулы родился в 1858 году в Чингистау. Известно, что великий поэт был в одном ряду с семьей братьями Абая. В возрасте 7 лет Шакарим стал сиротой и остается на воспитании Абая. Ценности родного края, влияние родных, учение сыграли очень важную роль в становлении Шакарима как великого человека.

Шакарим говорил, что основой философии является человек. Цель человека – изучать миры, это необычное свойство, присущее только человеку, считал он. Шакарим всю свою жизнь стремился к развитию. Он изучал литературу, историю, философию, естествознание. Также он увлекался оккультизмом, спиритуализмом, магией. А главное место занимали в его философии знания о мире, древние античные классики – Пифагор, Демокрит, Эпикур, Платон и Аристотель. Он также много читал труды французского философа Огюста Конта, английского философа Герберта Спенсера, немецкого идеалиста-пессимиста Артура Шопенгауэра.

Доказательством широты и глубины ума, того, что Шакарим был прекрасно знаком с культурой Запада и Востока, может служить оставленное им наследие. Шакарим поднял казахскую философию до профессионального уровня. В стихах, поэмах, исторических трудах и философских трактатах Шакарим смог проиллюстрировать и привести своим читателям не только названия работ и трудов многих мыслителей, ученых, поэтов-писателей восточных и западных стран, но и ясно изложить содержание этих трудов.

Многие произведения Шакарима написаны на основе глубокого изучения истории философии. Не существует темы, которую бы он не поднимал, жанра, которого бы он не использовал, – поэзия, философия, проза, эссе, эпос, переводы, и многое другое.

Когда речь идет о формировании философских взглядов Шакарима, то нельзя забывать о роли и влиянии Абая на его жизнь. С рождения Шакарим был талантливым, одаренным, любопытным, способным и умным, и эти способности Абай заметил в глазах ребенка. Шакарим в действительности смотрел на Абая как на учителя. Он не только сохранил духовные ценности Абая, но и смог развить жанр эпика.

В своих произведениях Шакарим сумел отразить правду жизни, рассказать о трудностях народа и социальном неравенстве, и до конца своего жизненного пути держался идеалов самого Абая. Шакарим – это продолжение Абая. Он не создает свои собственные кодексы, а просит всех следовать пути Абая, человека, который делал только добро.

Владение русским языком дало возможность Шакариму изучить и понять ценности Востока и Запада, сравнить их и осознать особенности.

Шакарим – этический поэт. Все точки зрения Шакарима в этой сфере полностью совпадают с работами Абая. Многие произведения Шакарима созданы для призыва общества к этике, решению моральных вопросов. Имеются также советы для молодого поколения, которые даются в виде наставления и подвергаются испытанию со стороны родовых обычаев.

Шакарим всегда считал лень одной из самых плохих привычек у человека. Он призывал к труду, к жажде знать больше, получать знания, которые непременно приведут к прогрессу экономики страны. У Шакарима не существует произведений, в которых повествуется о новых системах политического государства. Но все же в произведении «Бәйшешек бақшасы» можно ощутить, как автор касался политических вопросов.

Произведения Шакарима «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» в начале XX века считались лучшими произведениями, где выражены народные, гуманистические, демократические и философские взгляды поэта.

Творчество Шакарима повлияло на всю историю казахской философии. Поэт в своих стихах предстает перед читателем очень обеспокоенным, одиноким, переживающим определенную горю человека. Самой значимой для Шакарима философской категорией была совесть, в которой заключаются такие человеческие качества, как честность, справедливость, благодарность и честь.

Если же Шокан, Ыбырай и Абай были основоположниками классических мыслей о просветительстве, то их последователь Шакарим, смог построить дорогу, благодаря которой казахская философия смогла выйти на мировую арену. Философия казахского народа будет и дальше развиваться, подниматься все выше и выше по ступеням, которые соорудил поэт.

М.Б. Жаркналова

03 ИСТОРИЯ. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 93/94

03.02.20.006. **Из истории казахско – российских отношений. XVIII век** : Сб. документов / Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова ; Исторический архив Омской области; сост. В.А. Сирик ; ред. колл.: М.К. Абусейтова, Б.А. Байтанаев, Г.Т. Бексейтов и др. – Алматы : Литера-М, 2019. – 522 с.– (Рухани жаңғыру).

Процесс духовной модернизации общественного сознания в значительной степени актуализирует многомерную проблематику изучения истории и культуры Великой степи. На первый план выходит необходимость определения культурного вклада и исторического места степной цивилизации в мировой истории. Решение этой задачи невозможно без репрезентативной источниковой базы. Поэтому введение в широкий научный оборот ранее недоступных для исследователей архивных документов является важным этапом в ее достижении.

В данном сборнике представлены архивные документы по истории казахско-российских отношений в период с 1745 по 1778 г. В частности, издание содержит материалы о дипломатических связях Казахского ханства с сопредельными странами, а также источники, характеризующие различные аспекты политической и социально-экономической жизни казахской степи.

Цель сборника, подготовленного сотрудниками Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова и Исторического архива Омской области, шире раскрыть роль и деятельность видных степных правителей.

Документы сборника раскрывают жизнь и деятельность чингизида Султанмамета – прямого потомка хана Джучи, двоюродного брата и верного соратника хана Абылай.

После обретения Республикой Казахстан государственного суверенитета в 1991 году и до настоящего времени отмечается повышенный интерес казахстанских научных и образовательных организаций, учреждений культуры и архивного дела, общественности к документам по истории XVIII – начала XX веков.

Сборник документов предлагает богатый материал по истории взаимоотношений Казахской степи и сопредельных территорий в XVIII веке. Нашли отражение уникальные материалы о непростых дипломатических отношениях Казахского ханства, России и Китая. Часть документов отражает процессы поэтапного присоединения Казахстана к Российской империи, что проявилось, в том числе, в строительстве домов-усадеб кочевой элиты, распространении в северо-восточной части казахской степи земледелия, сенокосения, рыболовства и других промыслов. Эта часть документов свидетельствует о развитии экономических и торговых связей, организации регулярных упорядоченных отношений.

Представлены документы из архивного фонда Военно-походной канцелярии Главного командира Сибирских пограничных линий (1744-1800 гг.). В 1744 году при Главном командире Сибирских пограничных линий была учреждена Военно-походная канцелярия.

В сборнике соискатели смогут ознакомиться с рапортами и донесениями должностных лиц, большинство из которых опубликовано впервые. Интересным представляется эпистолярное наследие Абылай хана. Вошедшие в сборник письма красочно иллюстрируют общественно-политическую жизнь того времени. Они дают возможность проанализировать, как казахские правители оценивали в разные годы политическую обстановку.

Расширению границ сотрудничества омских архивистов и научного сообщества Казахстана способствует реализация историко-документальных выставочных проектов, проведение научно-практических конференций, семинаров и круглых столов. Наша общая история и добрососедские отношения сегодня должны стать надежным фундаментом прочного политического и экономического развития наших государств в будущем.

Настоящий сборник документов даст возможность, как специалистам-историкам, так и широкому кругу новых исследователей и читателей, значительно расширить диапазон своих познаний о важных и судьбоносных исторических событиях в Великой степи и сопредельных территориях в XVIII в.

С. Т. Туякова

УДК 93/94

03.02.20.007. «**Большой террор**» в Казахстане / И.М. Козыбаев. – Алматы : Раритет, 2019. – 368 с.

Автор монографии – Ильяс Манашевич Козыбаев, казахстанский историк, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник научно-исследовательского института «Абай академиясы» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Он является автором книг «Историография Казахстана: уроки истории» (1990), «Академия наук Казахской ССР (Хроника событий)» (1990), «Историческая наука Казахстана. 40-80-е гг. XX в.» (1992), «История Казахстана» (1993, в соавторстве), «Дипломатия Казахстана: страницы истории» (2001).

В монографии «Большой террор» в Казахстане» рассмотрены карательные кампании 1937-1938 годов в Казахстане. Фактический материал показывает механизм массовых репрессий и всю деятельность советских органов безопасности.

Жанр данной книги, скорее, относится к научно-популярному. Книга состоит из шести разделов: «Разные образы прошлого (из истории изучения)»; «Репрессивная политика в Казахстане (от Держинского до Ежова)»; «Повседневная история террора (1937-1938)»; «Приезд эмиссаров Берии в Казахстан»; «Сотрудники НКВД: анфас и профиль»; «Смена декораций». Значительная часть информации уточняющего характера для разгрузки текста перенесена в научно-справочный аппарат и размещена в конце каждого раздела. В то же время работа строго документальна, в ее основу положены документы, извлеченные из фондов отечественных архивов, в том числе ранее засекреченные в «особых папках». Используются результаты работ предшественников, изучавших историю репрессий в масштабах СССР. Это труды ученых и архивистов, воспоминания жертв политических репрессий и их родственников, которые вместе с источниками проанализированы в первом разделе монографии. Для уточнения биографических данных лиц, подвергшихся репрессиям, широко использованы возможности веб-портала МВД РК и база данных общества «Мемориал», а сведения о сотрудниках НКВД приводятся из фундированных справочников А.Н. Жукова «Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935-1939», Н.В. Петрова и К.В. Скоркина «Кто руководил НКВД: 1934-1941: Справочник», которые доступны в сети.

Террор – явление многоликое. Террор может затронуть политическую и экономическую жизнедеятельность общества, предстать как физическая реальность для человека, проявиться в духовной сфере, продолжая долго жить в умах людей. В данной книге строго на документальной основе рассказывается о том, как проводилась репрессивная политика в Казахстане в 30-е годы XX столетия, освященная целью построить первое в мире социалистическое государство, за что положили свои жизни на алтарь коммунистического символа веры миллионы наших соотечественников. И тем не менее, поколения первопроходцев осуществили грандиозную модернизацию, заплатив за нее непомерно высокую цену.

Казахстану была уготована судьба испытательного полигона и ресурсной базы для социалистического эксперимента, республики лагерей и спецпереселений и конечного пункта выселения депортированных народов. Но, к великому счастью для сосланных народов, в Казахстане проживал добрый и сострадательный народ, чье гостеприимство, неподдельная помощь и сочувствие помогли им всем выдержать лишения, голод и холод того тяжелого времени.

Советская система репрессий и подавления неистово боролась с любыми проявлениями инакомыслия и свободного духа. Так, некогда вольный и смелый кочевник-казах, с оружием в руках доказавший непокорность власти в конце 20-х и начале 30-х гг., прошел через тернии невиданного голода и эпидемий с чудовищными потерями, а затем на этот ослабленный этнос обрушились волны репрессий. Репрессии затронули партийно-государственную элиту, духовенство, интеллигенцию, крестьянство, бывших оппозиционеров и лиц, подозреваемых в нелояльности к власти. Жителей республики преследовали по подозрению в контрреволюционной деятельности, шпионаже, антисоветской агитации. Миллионы человек затронули инациональные депортации. Пик репрессий пришелся на годы «Большого террора».

В ходе репрессий была практически уничтожена национальная интеллигенция, определявшая развитие национальной культуры и формирование национального самосознания. Сплошь и рядом фигурировали обвинения в буржуазном национализме, шовинизме, шпионаже в пользу империалистических разведок и государств, вскрывались националистические группировки и центры, осуществлялись специальные операции против отдельных этнических категорий граждан. «Большой террор» затронул население страны без учета национальной принадлежности и вероисповедания.

Нельзя не затронуть вопрос репрессированного общественного сознания, его влияния на индивида, характер исторической памяти, духовные и культурные традиции народов. В это сознание с внушительным перечнем общечеловеческих ценностей и благородной мечты о неопределенном будущем идеологическое зомбирование внедрило установку о непременном противодействии сил зла, врагов социалистического строя, готовых развязать войну. В свете этих убеждений и верований оправдывались революционное насилие, культ жестокости, эрозия этических и моральных норм, примат общественных интересов над личными.

Сегодня необходимо извлечь уроки истории. Да, исторический опыт учит, если он досконально изучен, адекватно оценен и понят государством и обществом. Следует признать, что в Казахстане приняли законы о реабилитации, построили музеи, возвели монументы и обелиски в местах захоронения жертв политических репрессий, установили общенациональный День памяти, издали Книги скорби по регионам. «Это нужно – не мертвым! Это нужно – живым!» (Роберт Рождественский). Раз так, то наша задача объективно воссоздать историю, понять ее и извлечь уроки, достучаться до сердец и сознания нынешней молодежи, привить подлинный интерес к реальной истории Отечества, полной героики, буден и трагедий, рассказать честно, без прикрас, как действительно жили, во что верили, во имя чего умирали их предки в четвертом-пятом поколении назад, сделать невозможным повторение событий 1937-1938 гг.

Книга рассчитана для тех, кто интересуется историей Казахстана.

М.Б. Жаркналова

УДК 93/94

03.02.20.008. **Российские периодические издания XIX века о протестах казахов : по материалам экспедиции «Архивы 2025»** / З.Т. Садвокасова // Академик Кеңес Нұрпейіс және казак мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы = Академик Кеңес Нурпейс и история возрождения казахской государственности: «Нұрпейіс оқулары» аясында ҚР ҰҒА академигі Нұрпейіс Кеңес Нұрпейісұлының 85 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.) / жауапты ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы : Қыздар университеті, 2020. – С. 98-102. – Библиогр.: 7 назв.

В 2019 году в Казахстане был сформирован ряд экспедиций по Государственной программе «Архивы - 2025». Одна из них была направлена в Российский государственный исторический архив, Российскую Национальную библиотеку и другие учреждения Санкт-Петербурга для поиска неизвестных сведений по истории Великой Степи. В книге «Центральная Азия в составе Российской империи», состоящей из 15 глав, 8 приложений, российские ученые представили свое видение истории Центральной Азии в составе Российской империи. Авторы, как отмечается в аннотации к изданию, попытались преодолеть как стереотипы, изображающие взаимоотношения России с ее азиатской окраиной только как

абсолютно прогрессивное явление, так и те, которые представляют эти взаимоотношения полными одних лишь ошибок и преступлений. Недовольство политикой самодержавия казахи проявляли с начального периода вхождения Казахстана в состав Российской империи и до революции 1917 года. Коренное население выступало против введения административных реформ, заселения русскими крестьянами и казаками своих кочевий, чиновников колониальной администрации. Описание этих протестов можно встретить на страницах российской периодической печати того времени.

В журнальном фонде Российской Национальной библиотеки при изучении «Русского художественного листка» В. Тимма обнаружен рисунок одного из лидеров национально-освободительного движения в Младшем жузе бия Исета Кутебарова и 6 казахов под названием «Киргизы Малой Орды, кочующие у предгорья Усть-Урта». Небольшой материал (4 стр.) Русского художественного листка, посвященный личности Исета Кутебарова можно разделить на несколько разделов: организация барымты, нападение на русские воинские подразделения, отношения с родными.

В девяти номерах газеты «Уральские войсковые ведомости», с 31 октября 1876 по 2 января 1877 годов публиковалась статья «Исетай Тайманов старшина Внутренней Орды» (написание имени по оригиналу). Автор публикации Н. Савичев поражается безрассудству восставших казахов, осмелившихся выступить против мощи, им противопоставленной. Автор не понимает отказ казахов отдавать детей в правительственные школы. Уральские казаки приняли участие в подавлении восстания. Однако напрасно считалось, что казахи больше не посмеют пойти против «громкой и страшной силы». В журнале «Вестник Европы» Н. Середя в статье «Бунт киргизского султана Кенисары Касимова (1843-1847 гг.)» подробно описывает противостояние политике царизма одного из ярких представителей казахской аристократии. Руководителя восстания автор называет киргизским Шамилем, мятежником, бунтовщиком, в то же время «замечательным киргизским султаном», умело использовавшим в своих целях ошибки и патриархальность местной администрации.

В газете «Оренбургский листок» от 10 мая 1881 года Бонифатий Карпов подвергает критике публикацию «Путешествие в Западную Сибирь д-ра Финша и Брэма», основой которой послужили выступления киргизов против образования Тургайской и Семипалатинской областей и введения нового административного управления. Эта страница борьбы казахов против введения новых порядков еще раз опровергает утвердившуюся установку советских историков относительно добровольности присоединения Казахстана к России. Интересный материал был обнаружен на страницах журнала «Русская старина» под названием «Из истории пугачевского бунта (в степи у киргиз-кайсаков)», автором которого является В. Снежковский.

Таким образом, краткий обзор выявленных в ходе экспедиции материалов, связанных с выступлениями Исета Кутебарова, Исатая Тайманова, Кенесары Касымова, участием казахов в восстании Пугачева, протестами против введения российской системы управления, представляет собой дополнение к имеющимся сведениям по проблеме национально-освободительного движения казахов.

Г.Ш. Кошчалиева

УДК 93/94

03.02.20.009. **Реабилитация партийных деятелей Казахстана, репрессированных в годы сталинского террора, в период «хрущевской оттепели» в 1954 - 1956 гг.** / Х.А.Сутеева, А.Тулекова // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекетілігінің жаңғыру тарихы = Академик Кеңес Нурпейс и история возрождения казахской государственности : «Нұрпейіс оқулары» аясында ҚР ҰҒА академигі Нұрпейіс Кеңес Нұрпейісұлының 85 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.) / жауапты ред. : А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті баспасы, 2020. – С. 102-107. – Библиогр.: 6 назв.

С обретением Казахстаном государственной и политической независимости, открылись новые горизонты и объекты исследования и восстановления отечественной истории. Одно-

временно возникла возможность достоверно осветить отдельные малоизвестные страницы прошлого.

Ежегодно 31 мая жители нашей страны отмечают День памяти жертв политических репрессий, вспоминают своих родных и близких, которые были осуждены или расстреляны. Поэтому одним из первых законов, принятых в суверенном Казахстане, стал закон о реабилитации жертв массовых политических репрессий.

Изучению истории политических репрессий в годы сталинского террора уделено больше внимания, а процесс реабилитации репрессированных граждан, его ход и последствия выпали из поля зрения ученых-обществоведов. Это привело к тому, что исторический процесс был изучен в неполном объеме, нарушена логическая взаимосвязанность исторических событий: в центре внимания исследователей находились только политические репрессии, а реабилитация репрессированных граждан оставалась в тени.

1 сентября 1953 г. указом Президиума Верховного Совета СССР была прекращена деятельность одного из самых всесильных органов по применению политических репрессий – Особого совещания при министре внутренних дел СССР, а также установлено, что жалобы и заявления осужденных коллегией Объединенного государственного политического управления (ОГПУ), «тройками» Народного Комиссариата Внутренних дел (НКВД) – Управлениями Народного Комиссариата Внутренних дел (УНКВД) и Особым совещанием, рассматриваются в Прокуратуре СССР с предварительным заключением по этим делам Министерства внутренних дел (МВД) СССР.

Генеральным прокурором СССР, министром юстиции СССР, министром внутренних дел СССР и председателем КГБ при СМ СССР издан приказ от 19 мая 1954 г. № 96 сс/0016/003397/0052, которым предусмотрено создание комиссии по пересмотру уголовных дел, определены компетенция, порядок работы, юридическая сила принимаемых решений.

Были созданы комиссии, в которые вошли руководящие работники Прокуратуры, МВД, КГБ и Министерства юстиции СССР. Центральную комиссию возглавил Генеральный прокурор СССР Р.А. Руденко, местные – прокуроры республик, краев и областей. В Казахстане комиссия состояла из 5 человек, которую возглавил Председатель Верховного суда КССР – Досанов, его заместители – Королькова, Мамутова и члены Верховного суда – Бондаревский и Тлегенова. Центральная комиссия получила право пересматривать дела на лиц, осужденных Коллегией ОГПУ, Особым совещанием при НКВД-МГБ-МВД СССР, Военной коллегией Верховного суда СССР, военными трибуналами воинских частей, находившихся за границей. На республиканские, краевые и областные комиссии был возложен пересмотр дел на лиц, осужденных тройками НКВД – УНКВД, местными судами и военными трибуналами и специальными судами (линейными и лагерными). При рассмотрении указанных дел, в случае признания факта репрессии, комиссии могли выносить постановления об отмене решения по делу и полной реабилитации осужденного, переквалификации состава преступления, сокращении срока наказания, применении Указа Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года «Об амнистии», замене ссылки на поселение. В отношении лиц, осуждение которых признавалось комиссиями правильным, выносилось постановление об отказе в пересмотре решения. По протестам органов прокуратуры в порядке судебного надзора было пересмотрено более двух тысяч дел и свыше 3500 лиц.

Согласно сведениям, полученным из Архива Президента Республики Казахстан (АПРК), по Казахстану в партийном отношении в эти годы было реабилитировано 668 членов партии. Списки реабилитированных партийных деятелей Казахстана в 1955 г. опубликованы.

Несмотря на огромное значение объявленной в 1953 году широкой амнистии, миллионы безвинных жертв, осужденных по ложным обвинениям в совершении преступлений, так и продолжали оставаться в лагерях, тюрьмах и ссылках. Лица, осужденные за контрреволюционные преступления, по-прежнему от наказания не освобождались, а после отбытия ими срока прямо из тюрем и лагерей направлялись в бессрочную ссылку. Процесс по пересмотру дел на лиц, осужденных по политическим мотивам, протекал далеко не всегда последовательно.

Процессы десталинизации и реабилитации жертв политических репрессий 30-40-х годов и начала 50-х годов были более вынужденной мерой, нежели осознанной политикой. Поэтому в конце 50-х годов начинается свертывание процесса реабилитации, а в 1962 году он

полностью приостанавливается. Только через двадцать с лишним лет начинается второй этап реабилитации жертв политических репрессий.

Ж.А. Барманашева

УДК 93/94

03.02.20.010. **Из истории подготовки кадров управленцев в Казахской ССР** / Д.А. Аманжолова // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы = Академик Кеңес Нурпейс и история возрождения казахской государственности : «Нұрпейіс оқулары» аясында ҚР ҰҒА академигі Нұрпейіс Кеңес Нұрпейісұлының 85 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.) / жауапты ред. : А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы: Қыздар университеті баспасы, 2020. – С.75-78. – Библиогр.: 7 назв.

В ноябре 1921 г. ЦК РКП(б) признал необходимость специальной подготовки партийных кадров для всех отраслей работы, «которые были бы основательно знакомы с теорией и практикой коммунизма». В период 1921-1923 гг. были открыты 4 советско-партийные школы 1-й и 2-й ступени. В 1923/24 учебном году в КАССР работали 9 совпартшкол с 869 слушателями, казахи составляли 36% (313 чел.). Преподавание на казахском языке было поручено руководителям республики в качестве партийной обязанности независимо от текущих задач по должности. Однако, компетентных руководителей, тем более казахов, катастрофически не хватало. 24 апреля 1926 г. Бюро Казрайкома своим решением отразило специфику республики: 1 год обучения для т.н. европейских отделений, 2 года – для казахов и «восточных национальностей». В 1927 г. в совпартшколах КАССР училось 722 казаха – 66,2%.

Одновременно в расширяющихся масштабах развивалась подготовка национальных кадров в ведущих вузах СССР, в т.ч. казахов. Еще осенью 1922 г. Туркестанская АССР выделила 100 стипендий для обучения в вузах и средних учебных заведений РСФСР, 60 из них предназначалось представителям коренного населения.

10 февраля 1930 г. было принято постановление ВЦИК и СНК РСФСР «Об установлении единой системы подготовки и переподготовки работников по советскому строительству». В нем формы и виды обучения определялись по основным типам работников. Кроме того, постановлением вводилось краткосрочное обучение в учреждениях школьного типа, главным образом для работающих в советском аппарате, и заочное обучение. 27 августа 1932 г. бюро Казкрайкома партии решило организовать 6-месячные курсы при Крайкоме для руководящего состава районов. Все курсанты обеспечивались общежитием, питанием, литературным пайком и сохранением зарплаты в размере партмаксимума. 20 октября 1933 г. СНК СССР принял специальное постановление «О подготовке кадров для Казахстана».

Подготовленные специалисты в национальных республиках имели преимущество при занятии должности в административном аппарате и промышленности, но крайний дефицит педагогических кадров обусловил перекос, сохранявшийся почти весь советский период.

Заполнение чиновничьих структур национальными кадрами в первую очередь зависело от масштабов и качества подготовки кадров. С учетом низкого уровня общей грамотности, который был характерен для большинства народов СССР в начальный период его формирования и развития, эта задача была крайне сложной. Эта грандиозная программа реализовывалась в экстремальных условиях, при остром дефиците педагогов, финансов, технических средств и методического арсенала, а параллельно формировавшийся управленческий класс по необходимости пополнялся прежде всего на основе лояльности власти и большевистской идеологии при минимальной наличной образованности и желательном опыте организаторской и политической деятельности, с учетом требований к наличию пролетарского или крестьянского бедняцкого происхождения.

Л.А. Егорычева

03.02.20.011. **Реабилитация представителей творческой интеллигенции Казахстана, репрессированной в годы сталинского террора** / А.М. Тулекова // Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы = Академик Кеңес Нурпейс и история возрождения казахской государственности : «Нұрпейіс оқулары» аясында ҚР ҰҒА академигі Нұрпейіс Кеңес Нұрпейісұлының 85жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.) / жауапты ред.: А.М. Сманова, С.Қ. Шілдебай. – Алматы : Қыздар университеті, 2020.– С. 234-240.

К 1917 году новая казахская наука лишь начала складываться. Многие гуманитарные и естественнонаучные дисциплины сложились уже в советское время. Их создатели обычно были людьми советского мировоззрения, нередко состояли в Коммунистической партии и занимали руководящие должности в партии. Их идеология отличалась от идеологии партии «Алаш», они отрицательно относились к идее особого казахского государства, но объективно у тех и других было немало сходств во взглядах, они не были сторонниками ни сохранения традиционной культуры в чистом виде, ни ассимиляции казахов среди русских, они также стремились развивать национальное самосознание, приобщить казахов к мировой культуре, прежде всего европейской. Трагическая судьба объединила в 1937-1938 гг. идеологов национализма и национально ориентированных коммунистов. В их числе был первый казах-историк Санджар Джафарович Асфендияров. Как и многих других, С.Д. Асфендинова держали в тюрьме до приезда в Алма-Ату выездной сессии Военной коллегии Верховного суда СССР. Как одного из «важных преступников», его судили в первый день сессии. 25 февраля 1938 года по пяти статьям: 58-1а (измена Родине), 58-2 (шпионаж), 58-8 (террор), 58-9 и, 58-11. С. Асфендиярову вынесли заранее предусмотренный смертный приговор, исполненный в тот же день, о чем свидетельствует справка, подписанная Шевелевым. Реабилитирован С.Д. Асфендияров был постановлением Военной коллегии Верховного суда СССР 27 мая 1958 г.

К новой, всецело советской, казахской интеллигенции относился Габбас Садвакасович Тогжанов. После ареста Е.Д. Поливанова 26.07.1937 г. в Алма-Ату пошла шифрограмма «26 июля проводим операцию по делу пантюкистского центра». Среди лиц, кого «вам необходимо арестовать» упомянут Тогжанов Габбас. А дата его гибели все та же: 25 февраля 1938 года. Реабилитирован был Габбас Тогжанов постановлением Военной коллегии Верховного суда СССР 26 декабря 1957 г.

В 1937-1938 годах политические преследования приняли массовый характер. Были арестованы и расстреляны представители творческой казахской интеллигенции, деятели литературы М. Жумабаев, С. Сейфулин, Б. Майлин, И. Жансугуров, А. Байдильдин, ученые К. Жубанов, С. Асфендияров и многие другие. Одновременно шли массовые репрессии.

Одной из крупнейших фигур не только в казахской литературе, но и в культуре в целом, был поэт Магжан Жумабаев.

Магжан Жумабаев был арестован одним из последних. Лишь в 1988 году вместе с А.Байтурсуновым, А. Букейхановым и другими Магжан Жумабаев был полностью реабилитирован.

Ильяс Жансугуров (1898-1930). Поэт, писатель. По решению Военной коллегии Верховного суда СССР 26 февраля 1938 года был приговорен к расстрелу «за антисоветскую деятельность». По решению той же Военной коллегии Верховного суда СССР 4 апреля 1958 года был оправдан.

Сакен Сейфуллин (1894-1938). Член Коммунистической партии с 1918 года. Писатель, основоположник казахской советской литературы. Репрессирован, был арестован в сентябре 1937 г. и приговорен к расстрелу в феврале 1938 г. Реабилитирован в марте 1957 года.

Исследуя процесс реабилитации граждан Казахстана, репрессированных в годы сталинского террора, мы хотим вернуть из небытия имена десятков тысяч лучших сынов и дочерей нашего народа, которые некогда сгнули в сталинских застенках.

В издании представлены архивные материалы, освещающие историю национально-освободительного движения казахского народа в конце XVIII– начале XX веков. Материалы сборника отражают ход национально-освободительной борьбы казахов в Западном Казахстане с 1785 по 1871 гг., восстания под руководством Кенесары Касымова 1837-1847 гг., а также событий 1916 г. Источниковой базой собранных документов послужили материалы архивов Республики Казахстан (ЦГА РК, АП РК) и Российской Федерации (АВПРИ, РГВИА, РГИА, ГАОР, ИАОО), Институт истории и этнологии им Ч. Валиханова и Центральный Государственный Архив РК.

Целью настоящего сборника является издание ранее неопубликованных архивных документов по национально-освободительному движению казахского народа в конце XVIII – начале XX вв. Незначительное количество материалов ранее упоминалось в отдельных работах казахстанских исследователей, однако, основной их массив представлен читателю впервые. Некоторые опубликованные материалы были включены в настоящее издание с целью сохранения целостного понимания той непростой эпохи.

Отобранные к печати документы составили основу трех разделов: Документы о национально-освободительной борьбе казахов в Западном Казахстане в конце XVIII – начале 70-х годов XIX вв.; Документы о восстании под руководством Кенесары Касымова в 1837-1847 гг.; Документы о национально-освободительном движении казахского народа в 1916 г.

В первом разделе представлены архивные материалы по восстанию Сырыма Датұлы и его сподвижников – батыров Тленши Бокенбайұлы и Барака Сатыбалдыұлы. Имеются сведения, освещающие народно-освободительное движение казахов Младшего жуза против установления новой системы управления – введения в действие «Устава об оренбургских киргизах» (казахах) 1824 г., отражена борьба казахов Младшего жуза за возвращение в степь султана Арынгазы. Среди публикуемых документов имеются личные письма Арынгазы российскому императору о дозволении ему вернуться в казахскую степь, а также прощение биев Младшего жуза в Оренбургскую пограничную таможню с просьбой вернуть султана. Имеются ценные документы, отражающие деятельность батыров Жоламан Тленшиұлы и Есета Котебарұлы, о передвижениях повстанцев, карательных действиях царских властей. Также в числе публикуемых документов представлены материалы по выступлениям казахов Оренбургского ведомства против введения Временного положения 1869 г.

Второй раздел составляют архивные источники по восстанию султана Кенесары Касымова. Следует отметить, что ранее был опубликован сборник документов «Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова» (сост.: В.З. Галиев и Б.Т. Жанаев.- Алматы, 1996). Тем не менее, значительная часть архивных материалов по данной теме все еще оставалась недоступной большинству исследователей.

Кроме того, в этот раздел включены документы о событиях, предшествовавших восстанию Кенесары Касымова. Дополнив сборник ранее неизвестными архивными источниками, составители практически восстановили картину завершающего этапа народно-освободительной борьбы казахов под предводительством «мятежного султана» Кенесары Касымова.

Третий раздел включает архивные документы о национально-освободительном движении казахского народа 1916 года. Основную часть публикуемых источников составляет документы, отражающие события в Семиреченском крае. В данный раздел также включены документы из Исторического архива Омской области, содержащие сведения о выступлениях казахов в северном и северо-восточном регионе. Они стали доступны исследователям лишь недавно, поскольку в советское время не были введены в широкий научный оборот. В сборнике опубликованы также редкие материалы о выступлениях казахов на территории Акмолинской и Семипалатинской областей. В данный раздел включены документы за 1917-1918 гг. о возвращении казахов из Китая; выдаче пособий крестьянам, пострадавшим во время событий 1916 г., сложных взаимоотношениях крестьян и местного населения, открытии в 1917 г. пунктов питания для возвращавшихся с тыловых работ казахов.

Помимо архивных материалов, представленных в трех вышеуказанных разделах, в приложении сборника опубликованы: «Справка о национальных движениях в 60-70-х гг.

ХІХ в. в Казахстане» и «Краткое заключение о характере национальных движений в Казахстане в начале XX в.», где приведены оценки национально-освободительных движений, данные группой казахстанских ученых еще в 1952 г. Имеются ценные материалы о многонациональном составе восставших в Семиреченском крае, где имели место совместные выступления казахов, дунган и уйгуров, в том числе о попытках царизма разжечь межнациональные конфликты между повстанцами и крестьянами-переселенцами.

Всего в сборнике представлено 270 документов, в том числе материалы, опубликованные в Приложении.

С. Т. Туякова

УДК 93/94

03.02.20.013. **Кооперативное движение в дореволюционном Казахстане** / А. Каримова, А. Садыкова // Вестник Каз НУ им. аль-Фараби. Серия историческая. – 2020. – № 2. – С.159-168.

Авторами рассмотрена историография исследований основных этапов кооперативного движения в дореволюционном Казахстане, взгляды теоретиков кооперации, ее формы и основные этапы развития, в дореволюционной, советской и отечественной исторической литературе.

Необходимо отметить, что сегодня основательно расширилась источниковедческая база и сформировались новые концептуальные подходы к изучению истории кооперативного движения в дореволюционном Казахстане.

Проблемы кооперативного движения в дореволюционном Казахстане рассматривались в основном российскими исследователями – историками, экономистами и самими кооператорами. В их работах содержится значительный фактический материал, отражающий генезис и эволюцию кооперативного движения.

Всю научную литературу, посвященную истории развития кооперации, хронологически можно разделить на пять характерных периодов: дореволюционный, 20-30-е годы, середина 50-60-х годов, 70-90-е годы и постсоветский.

Кооперативные объединения выполняют две задачи одновременно, как экономическую, так и социальную. Особенностью кооперативного движения в Казахстане является его различный уровень развития по регионам, обусловленный рядом социально-экономических и природно-климатических условий. Одним из основоположников изучения кооперативного движения в южных регионах был В.В. Краинский. Благодаря его деятельности данный регион покрылся сетью кооперативных объединений. Он отмечал: «едва где-либо в России имеется почва, столь подготовленная для устройства мелкого кредита на началах самостоятельности населения, как в коренных областях Туркестанского края, в районах мелкого трудо-интенсивного хозяйства». Заслуга автора также в том, что он специально изучал исторические традиции местных народов, и с учетом их, обосновывал в своих публикациях перспективы развития кредитной кооперации.

Дореволюционная литература содержит ценный в научно-историческом плане фактический и статистический материал о возникновении, становлении и эволюции кооперативного движения в Казахстане.

Период 30-50-х годов характеризуется наложением табу на исследования по дореволюционной кооперации. Исследователем, сумевшим в условиях тоталитарного ценза раскрыть ход развития экономики дореволюционного Казахстана, был П.Г. Галузо. Исследователь, занимаясь аграрными проблемами, и анализируя состояние сельского хозяйства и уровень развития капиталистических отношений, обусловленных колониальной политикой царизма, охарактеризовал роль кредитной кооперации и ее закономерности. Автор позитивно оценивает расширение сети кредитных учреждений, где особое значение отводит кредитным кооперативам. Работа содержит ценные выводы о специфике экономики юга Казахстана и богата фактическим материалом.

Постепенно интерес к кооперативной тематике возобновляется. Одним из первых исследований были труды Т. Айтиева. Несомненной заслугой историка является создание самостоятельного исследования о кооперативном движении в Казахстане. Его статья

«Возникновение кооперации в Казахстане» содержит анализ генезиса кооперации в казахском крае, показывает степень охвата населения кооперативами, их финансовое состояние. Автор показывает значительную роль рабочего класса в дореволюционном кооперативном движении.

Большую научно-историческую ценность представляют труды Ж.К. Касымбаева. Исследуя историю обрабатывающей промышленности северо-восточных областей Казахстана, автор показал состояние данной отрасли и уровень развития капиталистических отношений в них. Им проведен анализ субсидирования местных промышленников, рассмотрены вопросы кредитования, отмечается роль кредитных кооперативов.

В последние десятилетия в среде отечественных историков возобновился интерес к кооперативному движению в дореволюционном Казахстане.

Как двуединое явление, тесно объединяющее в себе как экономические, так и социальные функции, кооперацию рассматривает О. Безгина. Автор выделяет место политических процессов в жизни кооперативных обществ и кооперативного движения в целом и делает вывод о том, что, «чем теснее кооперация входила во взаимодействие с государством, тем больше кооперативные лидеры включались в политическую жизнь» и «последнее, в свою очередь приводило к разногласиям и даже к расколу в кооперативных рядах». Анализ литературы по кооперативному движению в дореволюционном Казахстане позволяет сделать выводы о том, что в условиях рыночной экономики и приоритетности развития агропромышленного сектора теоретическое осмысление кооперации позволит глубже понять ее эффективность и правильно выработать экономическую политику.

П.Г. Мусулманкулова

УДК 93/94

03.02.20.014. **Каким был государственный флаг автономии Алаш?** / Аққұлы С. // XX ғасыр басындағы жазу реформасы: Телжан Шонанұлы мұрасы : Халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары / А. Байтұрсынұлыатын. Тіл білімі институты ; жалпы ред. Е.З. Қажыбек. – Алматы : Қазақ кітабы, 2019. – С. 30-38.

В истории национально-освободительного движения, партии и автономии Алаш немало неисследованных и неизвестных моментов, из-за чего порой возникает разного рода легенды, домыслы и небылицы. Особенно неподдельный интерес вызывают государственные символы Автономной Республики Алаш. Например, имела ли Алаш свой государственный флаг? Если да, то каким он был?

Автор статьи, опираясь на исторические события декабря 1917 – августа 1920 г., констатирует, что автономия Алаш обладала всеми государственными символами. Известны герб, гимн, государственный флаг, в том числе печать, штамп, бланк Временного Всеказахского Национального Совета (Правительства) Алаш Орда, а также знамя войска (армии) Алаш и его марш.

Установлено, что в 1918-1919 годах было написано несколько гимнов Республики Алаш. Слова одного из известных вариантов гимна под названием «Кері заман» сочинил поэт, автор сборника «Оян, казак!», первого казахского романа, один из лидеров движения, партии «Алаш» Миржакып Дулатулы (Мир-Якуб Дулатов), музыка взята из песни «Заман-ай». Автором слов другого варианта гимна являлся поэт, видный религиозный деятель, ахунд Гумар Караш. Один из видных представителей элиты Алаш второй послереволюционной волны, талантливый писатель, поэт-песенник Жусипбек Аймауытулы (Джусупбек Аймаутов) являлся автором слов и музыки песни «Ғаскер өлеңі» (букв. «Песня воинов». – С.А.), более известной как «марш Алаш». Был разработан эскиз государственного герба Автономии Алаш, о чем сообщалось в материале «Орда гербі (таңбасы)» (букв. «Герб Орды»), опубликованном в газете «Қазақ» от 5 января 1918 года.

Что касается государственного флага Алаш Орды. По одной широко растиражированной версии, флаг Алаш будто бы имел исключительно зеленый цвет, что должно было свидетельствовать о том, что Автономия Алаш являлась исламским государством. Подобное утверждение не имеет ничего общего с действительностью.

В действительности же существовало единое Правительство Алаш Орда, сформированное Общеказахско-киргизским курултаем от 5-13 (18-26) декабря 1917 года в Оренбурге, главой (в проекте Конституции Автономии Алаш, составленного Барлыбеком Сырттанулы, институт премьер-министра не предусматривался) государства и правительства являлся президент, избираемый Национальным Мажилисом – Парламентом. Всеказахско-киргизский курултай избрал Алихана Букейхана подавляющим большинством голосов на альтернативной основе. И именно он, будучи главой Алаш Орды, в условиях гражданской войны и отсутствия коммуникаций, был вынужден своим указом создавать Восточную или Семиреченскую Алаш Орду, Западное, Тургайское и другие отделения Алаш Орды. Алаш Орда или ее Западное отделение, по определению, не могла иметь зеленое знамя (флаг), как об этом пишет С. Сейфуллин. Поскольку отцами-основателями Автономии Алаш и членами (комиссарами) ее правительства являлась исключительно западно ориентированная, высокообразованная элита Алаш. Вот что, например, писал А. Букейхан еще за 7 лет до образования Автономии в своем историко-справочном очерке «Казахи» (в ориг. «Киргизы». СПб, 1910 г.): «В ближайшем будущем, в степи, вероятно, соорганизуются две политические партии, соответственно двум политическим направлениям, складывающимся в казахской среде. Одно из них может быть названо национально-религиозным, и идеалом его является религиозное единение казахов с прочими мусульманами. Другое, западническое направление, видит будущее казахской степи в сознательном претворении западной культуры – в самом широком смысле этого слова»

Следовательно, Автономия Алаш являлась первым подлинно светским государством на территории современного Казахстана. И ее государственный флаг (знамя) не мог быть исключительно зеленым и символизировать принадлежность исключительно к исламскому миру. Более того, Алаш Орда и ее областные отделения имели идентичные государственные символы – гимн, герб, флаг и т.д. Что касается зеленого знамени, то оно было знаменем Уильского вилаята (Ойыл уалаяты; вилайат-уалаят – область, аймак), образованного в мае 1918 года на съезде казахского населения Уральской области в Джамбейты (Жымпиты). Руководителями Уильского вилаята были избраны Жанша и Халел Досмухаммедулы (однофамильцы). В декабрьском Всеказахско-киргизском курултае они же были избраны комиссарами Алаш Орды. Однако они по какой-то непонятной причине упорно отказывались прибыть к месту дислокации Алаш Орды – в город Алаш. Хотя, после образования Уильского вилаята, Жанша и Халел утверждали, что он образован в свете постановления Декабрьского Всеказахско-киргизского курултая и, что он является составной частью (областью) Автономии Алаш.

Видный деятель казахского национально-освободительного движения начала XX века Б. Сырттанулы по поручению А. Букейхана составил документ, в пункте 2 статьи I которого имеется описание государственного флага предполагаемой республики «Страна казахов». «Страна казахов имеет флаг. Флаг состоит из зеленой, красной и желтой поперечных полос. В верхнем углу имеется рисунок полумесяца и звезды. Зеленый цвет – знак верности страны исламу, красный – символ пролитой при защите страны крови, желтый – символ широкой казахской степи, свободы». Далее Б. Сырттанулы, строго следуя каждой букве описания флага Страны казахов, набросал два его эскиза. В ходе работы над эскизами возникла небольшая заминка с очередностью расположения цветов флага. Но все же исходя из того, что в описании зеленый цвет, как «знак верности исламу», перечислен первым, решили разместить его первым в поперечной и вертикальной полосах, вторым – желтый цвет как символа Великой казахской степи и независимости, и самым крайним – красный как символ пролитой казахской народной крови при защите Отечества. Таким образом, известны два эскиза государственного флага Автономии Алаш. Предлагая вниманию общественности настоящий эскиз флага Автономной Республики Алаш, автор надеется, что всякого рода споры, домыслы, спекуляции будут исчерпаны.

Г.Т. Рахимжанова

03.41 АРХЕОЛОГИЯ

УДК 902

03.41.02.20.015. **Факторы миграционных процессов поздней бронзы Сарыарки** / М.К. Хабдулина, К.С. Сапарова // Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі = Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений великой степи: Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған халықаралық ғыл.-әдістемелік конф. материалдары (4 маусым 2020 ж.).– Алматы, 2020. – С. 332-336.

История мировой цивилизации была тесно взаимосвязана с различными передвижениями населения. Такие перемещения позже стали именоваться миграциями. Сама этимология термина «миграция» восходит к латинскому слову «migration». Оно означает пространственное передвижение, переселение.

Однако миграцию нельзя характеризовать лишь одним переселением. Миграция – различный по своим формам, сложный по содержанию, структурно-многоступенчатый и неоднозначный по последствиям процесс. Данное явление может нести как позитивные, так и негативные изменения. Миграции, безусловно, считаются наиболее важным событием в жизни древних обществ. Они приводили к появлению новшеств в материальной культуре населения, так и к изменениям в этнической карте региона.

В изучении миграционных концепций можно выделить несколько направлений или школ. Новое направление в изучении причин миграции связано с полиэкологическими исследованиями, прежде всего, с разработками учеными-географами представлений о периодических изменениях климата.

Эпоха бронзы относится к суббореальному и субатлантическим периодам. В суббореальном периоде голоцена отмечается несколько фаз климатических изменений, связанных с колебаниями температур и увлажнением климата. В степной зоне Евразии в периоды максимальной солнечной активности континентальность климата увеличивается, а в периоды минимальной – уменьшается. Таким образом, можно сказать, что основным фактором миграционных процессов эпохи палеометалла, являлся климатический фактор. На протяжении II тыс. до н.э. из степной части Северной Евразии в различных, преимущественно меридиональных, направлениях следовали миграционные потоки, приводившие к изменениям в облике археологических культур юга Западной Сибири, а также региона Сарыарки, находящегося в зоне сибирско-азиатского антициклона.

А.К. Несипбаева

УДК 902

03.41.02.20.016. **Находки каменных орудий в Северо-Восточном Приаралье и геолого-геоморфологические особенности их локализации** / Г. Бексеитов, М. Имангалиев, И. Курманиязов // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая. – 2020. – № 2. – С. 176-185.

Авторы подводят итоги археологических разведок, проведенных на территории Аральского района Кызылординской области в летний период 2019 г. В ходе разведочных работ были выявлены места стоянки, относящиеся к каменному веку. На поверхности стоянок каменного века собраны каменные орудия. Рассматриваются вопросы геологии и геоморфологии Северо-Восточного Приаралья и истории археологических исследований региона. Особое место занимают палеолитические памятники.

Дается описание каменных орудий, взятых из стоянки Сарышоқы, открытой вблизи села Шомиш Аральского района в 2019 г.

Палеолитические стоянки Северо-Восточного Приаралья, как и всего Приаральского региона привязаны к выходам кварцитовидного песчаника палеогенового возраста. Данная порода, по своим физическим характеристикам и неглубокому залеганию, а порой и выходам

его на поверхность, является единственным возможным источником сырья для изготовления каменных орудий в регионе.

Длительный вынос молодых четвертичных отложений с огромной территории Северного и Северо-Восточного Приаралья затрудняет реконструкцию ландшафтных условий Аральского региона в плейстоцене. Лишь маломощные толщи аллювиальных и морских осадков верхнеплейстоценового и голоценового времени являются свидетельствами обстановки той эпохи. Для верхнего плейстоцена – времени образования Аральского бассейна и последующих эпох характерна такая же, как и современная неустойчивая обстановка, с неоднократными периодами трансгрессий и регрессий. Надежных свидетельств расположения береговой линии того или иного этапа четвертичного периода не сохранилось. Климатические и тектонические факторы кардинально поменяли здесь картину природных ландшафтов. Аральский бассейн сформировался благодаря и за счет вод двух крупнейших рек – Амударьи и Сырдарьи, но, по мнению многих исследователей, свой вклад внесли и реки Южного Тургая со стоком в сторону Арала.

Важнейшее условие для жизни человека – наличие пресной воды. В Северо-Восточном Приаралье в позднечетвертичный и голоценовый этапы происходили перестройки стока рек Южного Тургая. Они меняли направление в сторону Арала. Сырдарья на данном этапе располагалась гораздо южнее современного положения.

Первые стоянки первобытных людей открыты геологами, географами и биологами, проводившими свои исследования в Приаралье в послевоенный период. В 1944 году А.Л. Яншиным в 8 км к северу от станции Саксаульская, в верховьях балки, огибающей гору Терменбес, была найдена большая стоянка, получившая одноименное название «Саксаульская».

Позднее А.А. Формозов анализирует собранные подъемные материалы и публикует несколько статей, посвященных этому памятнику. По его мнению Саксаульская стоянка датировалась концом III – началом II тысячелетия до н.э и относилась к позднекельтеминарской культуре. В 1954 и 1958 г. А.В. Виноградовым были найдены небольшая стоянка Есентюбе и группа стоянок Жалпак. Исследованиями 1963 и 1973 гг. обнаружена еще одна группа небольших разветвленных стоянок (Космола 1-6, Талас 1, Аймора 1). Это разветвленные памятники, бедные находки, вытянутые в цепочки и тяготеющие к котловинам выдувания. В Космолинской группе представлена керамика и кварцито-кремневая индустрия, но с малым количеством инвентаря. Керамические комплексы по аналогиям с жалпакской группой и скоплением 2 из Саксаульской отнесены к поздненеолитическому времени. В 2004 – 2011 годах в результате разведочных работ Северо-Восточном Приаралье Чирикратской археологической экспедицией (начальник экспедиции М. Курманкулов) был выпущен: «Свод памятников Кызылординской области» на русском и казахском языках, в котором были уточнены расположения памятников.

Во время разведывательных работ со стоянки Сарышоки в 2019 году был собран выразительный набор артефактов каменных орудий и заготовок. Поскольку это были первые сборы с нового памятника, то они проводились нетотально, а выборочно с тем, чтобы зафиксировать объект и сделать необходимые документальные процедуры для подготовки памятника к последующим раскопкам. Палеолитическое местонахождение Сарышоки находится в 17 км к юго-западу от станций Чумыш. Сборы были произведены А.А. Тажекеевым, И.С. Курманиязовым в 2019 г. Коллекция, собранная в ходе разведки на стоянке Сарышоки, составляет 6 каменных артефактов. В результате археологической разведки в Аральском районе Кызылординской области обнаружено и обследовано около семи палеолитических местонахождений, очевидна их несомненная приуроченность к побережью Арала. Подъемный материал каменных коллекций предварительно может быть отнесен к эпохе позднего палеолита, но дальнейшие исследования материалов, обычных для аридных регионов на северном побережье Арала, открывают новые перспективы для археологических исследований.

П.Г. Мусулманкулова

УДК 902

03.41.02.20.017. **Изучение древних изваяний (зооморфных стел) и оленных камней Сарыарки** / А. Касенова // Вестник Каз НУ им. аль-Фараби. Серия историческая. – 2020. – № 2. – С. 186-192.

В статье анализируется история изучения древних каменных изваяний (менгиров, зооморфных стел и оленных камней) Сарыарки (Казахского мелкосопочника). Рассматривается вклад основоположника казахстанской археологии А.Х. Маргулана в изучение древних монументальных памятников Центрального Казахстана.

Анализируются опубликованные им многочисленные материалы о менгирах, зооморфных стелах, которые позволили восстановить подробную историю выявления и изучения древних изваяний Сарыарки. В Сарыарке к настоящему времени открыто множество памятников древней скульптуры, в том числе, зоо- и антропоморфные стеллы, а также оленные камни. Полевые работы, в основном, проводились исследовательской группой под руководством Ж.К. Курманкулова. В этот период вышли обобщающие и специальные работы (Л.Н. Ермолов, Ж.К. Курманкулова и А.З. Бейсенова). На основе анализа современного состояния изученности зооморфных стел и оленных камней Сарыарки (Казахского мелкосопочника) автор статьи формулирует основные проблемы дальнейших исследований. Автор отмечает, что проблемы ареала, генезиса и семантики оленных камней казахстанских степей требуют дальнейшего изучения. Древние каменные изваяния Казахстана неизменно привлекают к себе внимание исследователей.

Определяя особенности расположения древних менгиров Центрального Казахстана, Маргулан высказывал неоднозначные суждения. Так, в одном случае автор отметил, что древние менгиры «...всегда стоят на возвышенных местах, вблизи древних поселений и у некрополей эпохи бронзы», в другом, что они «...часто встречаются вблизи древних рудников или возле поселений рудокопов».

Наблюдения исследователя в данное время нуждаются в подтверждении методом картографирования. В Центральном Казахстане до настоящего времени было обнаружено более 26 зооморфных стел со скошенным верхом – койтасов. В последние годы под руководством А.З. Бейсенова проводятся раскопки сооружений с менгирами (Талды-2, Нуркен-2, Тандайлы-2, Назар-3, «Курган 37 воинов» и др.) на территории Сарыарки. А.З. Бейсенов предполагает, что древние менгиры устанавливались как в погребальных, так и в поминальных памятниках (жертвенниках) раннего железного века. Во время разведочных исследований в 2013 году Л.Н. Ермоленко и Ж.К. Курманкуловым была повторно документирована отнесенная А. Х. Маргуланом к разряду койтасов стелла из урочища Койшока, стоящая *in situ*. Были выявлены дополнительные признаки, которые позволили отнести ее к оленным камням общеевразийского типа.

Памятник отнесен А.З. Бейсеновым к числу курганов с «усами», которые исследователь датировал в пределах X – VIII вв. до н. э. Это хронология была подтверждена радиоуглеродными датами. Анализ истории изучения древних изваяний (зооморфных стел и оленных камней) Сарыарки на современном этапе и оценка степени их изученности позволили сформулировать основные проблемы и задачи дальнейших исследований: продолжить работу по выявлению изваяний, редокументировать памятники с изваяниями (зооморфных стелл и оленных камней) на уровне требований современной полевой методики с использованием современных геодезических приборов и цифровых технологий, создать электронные базы данных и др.

П.Г. Мусулманкулова

УДК 902

03.41.02.20.018. **Культурные связи населения Золотой Орды степного Казахстана на примере браслетов с изображением львиных личин** / Г. Билялова // Вестник Каз НУ им. аль-Фараби. Серия историческая. – 2020. – № 2. – С. 227-232.

Целью статьи является исследование изображения льва в декоративном искусстве средневекового Казахстана. В качестве исследуемого украшения были выбраны браслеты с изображением львиных личин, найденных при раскопках городища Бозок в Северном

Казахстане. Пара серебряных браслетов с изображением львиных личин найдена на запястьях рук женщины, погребение датируется XIII – началом XIV вв. Вызывают интерес проблемы датировки, происхождения, эволюции изобразительной стилистики, преемственности традиций, формирования золотоордынского «имперского» стиля и роли в нем местных и региональных художественных центров. Не исключается возможность того, что мотив львиных личин является продолжением прежде знаменитого «звериного стиля», продолжавшего быть популярным в искусстве исламского средневековья.

В последние десятилетия в степном Казахстане сотрудники НИИ археологии им. К.А. Акишева под руководством археолога М.К. Хабдулиной ведут масштабные раскопки средневекового городища Бозок. Памятник находится в черте современного города Нур-Султана (г. Астана). В одном из погребений женщины, которое датируется XIII – началом XIV вв. был обнаружен богатый сопроводительный инвентарь. Погребальные вещи данного уникального и единичного погребения получили широкую публикацию в научных изданиях. В качестве исследуемого украшения были выбраны браслеты с изображением львиных личин, найденных при раскопках некрополя Бозок. Серебряные браслеты с изображением львиного мотива были обнаружены на запястьях рук женщины, погребение датируется XIII – началом XIV вв. Исследователями выделен целый ряд характерных особенностей при создании образа льва. Квадрат с размещенной на ней личиной льва находится на концах браслетов. При анализе образа выделяются следующие детали. Показаны раскосые глаза со зрачком миндалевидной формы. Линия, формирующая глаза, соединяется с линией носа, который выполнен в виде удлиненной треугольной фигуры. Согласно мнению М.Г. Крамаровского, аналогичные браслеты по временному отрезку относятся к эпохе Золотой Орды, и создавались золотоордынскими мастерами в городских ремесленных центрах, а образ декора сохранил в себе сельджукские (малоазийско-иранские) истоки. Браслеты с львиными личинами пользовались наибольшей популярностью у знатных золотоордынских женщин. По статистическим исследованиям, проводимым Р.Р. Каримовой, золотоордынские пластинчатые браслеты с изображением львиных личин были обнаружены в погребениях женщин от 20 до 50 лет. Таким образом, серебряные браслеты с львиными личинами, найденные на городище Бозок в Северном Казахстане, вероятнее всего, были отлиты в одном из ремесленных центров золотоордынских городов. Интерпретация образа львиных личин происходит из Сельджукского Ирана, а изображение было переработано в Поволжье. Данные серебряные браслеты с львиными личинами проникли на территорию степного Казахстана по степным караванным маршрутам Великого Шелкового Пути.

П.Г. Мусулманкулова

03.61 ЭТНОГРАФИЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ

УДК 39;572.9

03.61.02.20.019. **История изучения этнографии народа Туркестана в трудах дореволюционных российских исследователей (в XVIII-XX вв.):** Монография / А.К. Бегалиева, К. Косанбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 152 с.

В монографии освещаются историко-этнографические сведения о народах Туркестана в XVIII-XX вв., опубликованные дореволюционными российскими и зарубежными исследователями. Излагается история взаимоотношений народов Туркестана в XVIII-XX вв.

С обретением независимости широкий размах приобрели процессы возрождения национального самосознания, исконных духовно-нравственных ценностей, менталитета народа. Особое значение придается повсеместному учету особенностей национально-исторического уклада жизни населения, познанию этнических корней, восстановлению традиций и обычаев, которые на протяжении тысячелетней истории народов Туркестанского края служили связующим звеном в преемственности поколений, определяли специфику и своеобразие их национального быта и культуры, образа мышления и мироощущения.

Авторами коллективной монографии были использованы материалы Фундаментальной Библиотеки РУз им. А. Навои, Фундаментальной Библиотеки АН РУз, Национальной

библиотеки РК, Фундаментальной Библиотеки АН РК, материалы «Туркестанского сборника», «Военного сборника», «Русского вестника», «Живой старины» и др. Были также изучены архивные материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан (г. Алматы), письма Ч. Валиханова и др.

В данной работе приводится фактологический материал, делаются попытки обобщающего анализа историко-этнографических данных. Сведения по истории и этнографии народов Туркестана содержатся в труде И.Г. Андреева, военного инженера, вся служба которого связана с Казахстаном. Одним из крупных русских ученых-востоковедов, чья деятельность тесно связана со службой в Туркестане, был В.В. Григорьев.

Ценным вкладом в изучение взаимоотношений народов Хорезмского оазиса – казахов, узбеков, каракалпаков, туркмен и других народов – является монография У.Х. Шалекенова «Казахи низовьев Амударьи» об истории взаимоотношения народов Каракалпакстана в XVIII–XX вв., в которой прослеживаются исторические, культурные и духовные связи народов Каракалпаккии с другими народами Туркестана.

Как отмечает С. Бизаков в своей работе «Ветви одного могучего дерева», мы имеем общую тысячелетнюю историю, единую культуру и традиции, язык и веру, общую землю и воду. В сказках, пословицах, поговорках отражены духовно-нравственные и культурные ценности, бережливое отношение к труду, сила и единство, быт и культура.

За свою долгую и многовековую историю народы Туркестана смогли достойно сохранить свою национальную самобытность и всесторонне развили духовную культуру.

С. Т. Туякова

04 СОЦИОЛОГИЯ

УДК 316

04.02.20.020. **Анализ социального развития Актюбинской области** / К.М. Балгинова, Б. Васич, Д.И. Кекильбаева // Актуальные проблемы общества, образования, науки и технологий: состояние и перспективы развития = Ғылым мен технологияның, қоғам мен білімнің өзекті мәселелері: жағдайы мен даму болашағы = Actual problems of society, education, science and technology: status and prospects of development : Сб. ст. междунар. науч.-практ. конф. (17 мая 2019 г.) / АУ им. С. Байшева ; отв. секретарь сб. А.К. Достанова; редкол.: А.Б. Агзамова, Б.А. Ахан, В.З. Абдрахимов и др. – Актөбе, 2019.– 286 с. – С. 193-199. – Библиогр. 3 назв.

Статья посвящена исследованию социального развития Актюбинской области. Проведен анализ динамики численности населения за 2013–2017 годы и его распределения по территории области, исследована динамика трудовых ресурсов, доходов населения, вовлеченности занятых в НИОКР.

В нынешних границах Актюбинская область образована 10 марта 1932 года. Область является второй по величине территории, занимая 11% территории Республики Казахстан (300,6 тыс. кв. км.) и состоит из 12 районов и 1 областного центра.

По состоянию на 01.01. 2018 г. наибольшее количество жителей проживало в областном центре – 477,0 тыс. чел. или 55,6% всех проживающих в области. Наиболее населенными районами являются Мугалжарский, Шалкарский, Хромтауский и Алгинский районы, в них проживает 195,5 тыс. чел. или 22,7% жителей области. Наименее населенными являются Каргалинский, Кобдинский, Иргизский и Уилский районы, население которых в совокупности составляет 69,6 тыс. чел. (что на 2,5 тыс. чел. превышает численность населения самого многочисленного Мугалжарского района) или 8,1% жителей области.

Численность занятых в экономике по области за 2017 год составила 408,9 (по сравнению с 2013 годом этот показатель снизился на 3,8 тыс. человек), численность безработных составила 20,6 тыс. человек или 4,8%, что не превышает среднереспубликанский уровень. Следует отметить, что за анализируемый период и численность безработных и уровень безработицы в регионе были стабильными.

В 2017 году экономически неактивное население области составило 182,6 тыс. чел. или 21,3% населения области. Показатель экономически неактивного населения имеет тенденцию роста – минимальное значение показателя приходится на 2013 год, в 2015 году наблюдается снижение показателя по сравнению с 2014 годом, а в последующие два года величина показателя остается стабильной на уровне 182,6 тыс. чел., по сравнению с 2013 годом численность экономически неактивного населения возросла на 15,5 тыс. чел. или на 9,1%.

В области, как и в целом по республике, увеличивается ожидаемая продолжительность жизни. В 2013 году она составляла 71,3 лет, в 2014 году - 71,9 года, в 2015 году - 72,3 года, в 2016 году - 72,8 и в 2017 году - 73,4 года.

Сравнительный анализ социально-экономического развития жителей области, проживающих в сельских и городских территориях, позволяет сделать выводы о том, что сельские территории в большинстве отстают в социально-экономическом развитии, что выражается более высокими показателями смертности и числом заболеваний. Так, если в 2013-2015 годах показатели смертности на 1000 человек среди сельского населения были на уровне средних по области, то за 2016-2017 годы показатели смертности на 1000 человек стали выше среди сельского населения в сравнении со среднеобластными показателями.

Стабильный рост показывает величина прожиточного минимума. Темп положительного роста показателя прослеживается за весь анализируемый период: так, в 2013 году величина этого показателя составляла 15789 тенге, в 2014 году – 17125 тенге, в 2015 году – 18010 тенге, в 2016 году – 20231 и в 2017 году – 22071 тенге. В 2017 году в размере районов величина прожиточного минимума составляла от 20545 тенге в Темирском районе до 23969 тенге в Мартукском районе.

В Актюбинской области среднемесячная заработная плата составила в 2017 году 126640 тенге. По данным за 2017 год уровень заработной платы в Байганинском, Мугалжарском и Хромтауском районах значительно превышал среднеобластной показатель. Традиционно в этих районах высокая заработная плата наблюдается в сфере добычи минеральных ресурсов и углеводородного сырья. Наименьшие показатели заработной платы отмечены в районах, специализирующихся в сельском хозяйстве – Айтекебийском, Кобдинском, Уилском районах.

При этом, в целом по области индекс номинальных денежных доходов населения превышал индекс потребительских цен (ИПЦ), что свидетельствует о превышении роста доходов населения по сравнению с уровнем инфляции.

Одним из показателей уровня социального развития региона является доля охвата населения образованием, включая среднее, техническое и профессиональное или высшее образование. За период 2013–2017 г. образованием было охвачено 67,4% населения в возрасте 6 - 24 года, то в 2017 году образованием было охвачено 73%, что в значительной степени объясняется проведением ряда реформ в сфере образования.

Как видно, наблюдается рост охвата дошкольным и школьным образованием, в то же время имеется тенденция снижения количества обучающихся в колледжах и высших учебных заведениях. Такая ситуация сложилась в связи с тем, что завершив среднее образование, многие молодые люди едут получать дальнейшее образование за рубежом. Учитывая, что в целом по стране к 2020 году трудоспособного возраста достигнут порядка 3 млн. человек, то становится насущной проблема создания новых рабочих мест и получения профессионального образования.

В Актюбинской области численность занимающихся НИОКР человек составило в 2017 году 362, в 2016 году – 323, в 2015 году – 332, в 2014 году – 356 и в 2013 году – 282. Доля лиц, занимающихся НИОКР, составляет в показателе страны в 2017 году 1,6%, что крайне мало для реализации в области инновационного прорыва. Решению данной проблемы, на наш взгляд, может способствовать разработка программы инновационного образования.

Можно сделать следующие выводы. Социальное развитие в области в целом показывает положительную тенденцию. Однако, имеет место дифференциация показателей качества жизни по районам. В районах, где развита промышленность, наблюдаются более высокие показатели уровня жизни. Уровень безработицы в области не выше среднереспубликанского значения и является стабильным на протяжении исследуемого периода. Индекс потребительских цен в некоторые периоды был выше индекса номинальных и реальных доходов населения, однако в целом за исследуемый период уровень доходов населения превышает уровень инфляции. Наблюдается тенденция снижения количества обучающихся в средне-

специальных и высших учебных заведениях, а также крайне низкий уровень занятых в НИОКР.

В Республике Казахстан уделяется большое внимание решению назревших социальных вопросов. В первую очередь это связано с тем, что при всех своих имеющихся достоинствах рыночная экономика не может гарантировать реализацию права на труд всем трудящимся, высокий уровень благосостояния, не обеспечивает в полной мере защиту социально уязвимых слоев населения. Все эти проблемы вызывают необходимость вмешательства государства в сферу распределения полученного дохода в регионах путем реализации социальной политики.

К.Д. Авелбекова

05 ДЕМОГРАФИЯ

УДК 314

05.02.20.021. **Динамика численности населения Казахстана в целом и городского в частности** / А. Алтаев, Г. Айдарбекова // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия историческая. – 2020. – № 2. – С. 147-157.

В статье рассматривается динамика изменения численности населения Казахстана в 2000-е годы, когда демографическая ситуация в стране относительно стабилизировалась. Показано, что в исследуемый период произошел общий рост численности населения страны, полное восстановление после демографических потерь 90-х годов XX века. В отношении численности областей установлено, что большинство из них относятся к группе с растущим населением. Это южные и западные области. Небольшой рост населения в Карагандинской, Восточно-Казахстанской области продолжает демонстрировать негативный тренд уменьшения численности жителей. Особое внимание в статье уделено изучению на основе статистических данных процессов урбанизации и динамики изменения численности городского населения. Стоит отметить, что страна является одним из государств с умеренным уровнем урбанизации. Выделяются самые маленькие и наиболее урбанизированные районы Республики Казахстан. На сегодняшний день население трех городов – Алматы, Астаны и недавно приобретенного республиканский статус Шымкента составляет более трети всех городских жителей Казахстана. Только за 2010 – 2017 гг. численность жителей городов Астаны увеличилась в 1,6 раза, Шымкент – в 1,5 раза и Алматы – в 1,3 раза. При этом численность населения Шымкента на 1 июня 2018 года превысила миллион, составив 1 002 291 человек. В совокупности на сегодняшний день население трех мегаполисов Казахстана достигает 3 834 861 чел., или 36,8 % от общей численности горожан в стране. В XXI веке происходит повышение роли городов не только в социально-экономическом и культурно-образовательном, но и демографическом развитии страны. Изменение системы расселения в пользу города стало значимой характеристикой и составляющей экономической динамики большинства государств мира. Благодаря городам, концентрирующим промышленное, инновационное развитие, создаются импульсы для окружающих их территорий. В связи с проведением реформ во всех сферах жизнедеятельности, приведших к улучшению экономического положения, в начале 2000-х годов в Казахстане появились новые демографические тенденции, характеризующиеся ростом численности населения. После 2009 года темпы этого процесса ускорились. Как сейчас развивается процесс, каковы современные тенденции и какие перспективы демографического развития ожидают страну в будущем? На сегодняшний день Казахстан относится к странам со средним уровнем урбанизации – 57,4 %. Уровень урбанизации в отдельных областях, таких как Карагандинская, вплотную приблизился к показателям высоко урбанизированных государств с постиндустриальной экономикой. А в Алматинской области он едва достигает 23%. В трех городах страны численность населения превысила миллион человек. В перспективе миллионником может стать Актобе, развивающийся быстрыми темпами. А население крупнейшего мегаполиса Казахстана – Алматы может достичь 2,5 млн. человек.

П.Г. Мусулманкулова

УДК 33

06.02.20.022. **Вестник университета «Туран».** Научный журнал. – Алматы: 2020. – №1(85). – 286 с.

В статье И.Н. Кренгауз «Инновационная составляющая экономики Казахстана» указывается, что современную эпоху можно назвать временем инноваций. Последние десятилетия ознаменовались целой серией открытий. Помимо того, начиная с 2008 года можно говорить об интернете вещей, когда количество вещей, подключенных к интернету, превысило количество пользователей, и вещь напрямую общается с вещью, минуя человека. Начинается постепенная роботизация производственных процессов, появляются новые профессии, основывающиеся на совершенно других компетенциях, растут требования к интеллектуальному потенциалу работников. Если ранее, знаний, приобретенных специалистом во время учебы в вузе, хватало ему на 20-25 лет активной трудовой деятельности, то в конце XX века на 5-6 лет. В настоящее время, когда удвоение объемов информации происходит каждые 20 месяцев, в среднем каждые полгода специалист должен проходить курсы повышения квалификации. Уровень развития страны и место ее в мировом рейтинге определяется не материально-вещественной составляющей, а развитием человеческого потенциала. Казахстан, относительно недавно ставший самостоятельным игроком на мировом рынке, за короткий исторический период прошел путь от аграрно-сырьевого региона с командно-административным типом управления к самостоятельному демократическому государству, с которым считается мировое сообщество. Но, несмотря на предпринятые меры, он поставляет на мировой рынок в основном продукцию добывающей промышленности. Большую часть готовой продукции страна экспортирует. Правительство уделяет значительное внимание продвижению республики в инновационном направлении. Это нашло отражение более чем в 8 программных документах и стратегиях. На наш взгляд нужен единый документ, где были бы суммированы все направления инновационного развития. За исследуемый период уровень инновационной активности предприятий по всем типам инноваций повысился на 32,5 %, что явно недостаточно, чтобы конкурировать со странами, входящими в пятьдесят наиболее развитых государств.

Что касается затрат на продуктовые и процессные инновации, то больше всего среди средств на эти цели было выделено в 2016 г. – 1 528 645,9 млн. тенге, но уже в 2017 и 2018 гг. наблюдается значительное снижение выделяемых на эти цели ресурсов: в 2017 г. – на 628 964,1 млн. тенге, а в 2018 г. на – 672 196,4 млн. тенге. В итоге за рассматриваемый период базисные темпы роста составили 100%. Аналогичная картина наблюдается и по продуктовым и процессным инновациям: 2016 г. – рост по сравнению с 2015 г. в 2,8 раза, в 2017 и 2018 гг. – сокращение финансирования. Только по продуктовым инновациям и обрабатывающей промышленности в 2018 г. наблюдается незначительный рост по сравнению с 2017 г.

Касательно изменения доли инновационной продукции (товаров, услуг) по отношению к ВВП, наблюдается незначительный рост по сравнению с 2013 г. – на 0,3%. Это также нельзя назвать удовлетворительным результатом. Это не могло не сказаться на рейтинге Казахстана в глобальном индексе инноваций. Показатель качества инноваций рассчитывают, сравнивая объем инвестиций и прибыли. Первенство в этом списке принадлежит Китаю, у которого доля инновационных проектов в промышленности растет быстрее, чем в остальных государствах.

Наша страна в своем регионе (а в данном индексе РК отнесена к Центрально - и Южноазиатскому региону) входит в тройку лидеров в области инноваций. Она занимает третью позицию после Индии и Ирана. В целом Казахстан занял 79-ю позицию, набрав 31,03 пункта из 100, потеряв сразу 5 позиций по сравнению с 2019 г. Другие страны-члены ЕАЭС: Беларусь, Армения и Российская Федерация заняли 72-е, 64-е и 46-е места. Не лучше инвестиционные позиции Казахстана и в глобальном рейтинге конкурентоспособности. Если в 2018 г. по инновационному потенциалу мы занимали 87-ю позицию в данном рейтинге, то в 2019 г. – только 95-ю (из 140 стран). Задачу вхождения в пятьдесят наиболее развитых государств мира невозможно решить без развития инновационного потенциала страны. Исходя из этого, на заседании правительства РК в декабре 2019 г. была поставлена задача – увеличить к 2025 г. расходы на образование и науку до 7% от ВВП.

В журнале опубликована статья Д.И. Закировой «Республика Казахстан в мировом рейтинге цифровой конкурентоспособности». Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» положило начало созданию новой модели экономического роста, которая должна обеспечить глобальную конкурентоспособность страны. Послание стало основанием для разработки государственной программы «Цифровой Казахстан», целью которой является ускорение темпов развития экономики и улучшения качества жизни населения за счет использования цифровых технологий, а также создания цифровой экономики будущего. В 2019 г. страны Восточной Азии, Северной Америки и Западной Европы сохраняют свое лидерство в развитии, внедрении и изучении цифровых технологий. При этом средний рейтинг конкурентоспособности Северной Америки и Западной Европы остается стабильным (около 20), в то время как Восточная Азия за последний год резко улучшила свои позиции – с 18,6 в 2018 г. до 15,2 в 2019 г.

Рост средних показателей цифровой конкурентоспособности демонстрируют также страны Южной Азии и Тихоокеанского региона (с 33,3 в 2018 г. до 31,9 в 2019 г.), а также СНГ и Центральная Азия (с 46,3 до 45 в 2019 г.). Средние показатели по Западной Азии и Африке и Восточной Европе соответствуют прошлому году. А вот южноамериканские страны по-прежнему отстают от других регионов и даже ухудшили свои показатели цифровизации по сравнению с 2018 г. Пятерка лидеров мирового рейтинга цифровой конкурентоспособности 2018 г. в лице США, Сингапура, Швеции, Дании и Швейцарии удержала свои позиции и в 2019 г. В 2019 г. из Топ-10 2018 г. вышли Канада (с 8-го места на 11-е) и Великобритания (с 10-го на 15-е место). Норвегия переместилась с 6-го на 9-е, а Нидерланды – с 9-го на 6-е место. Значительно ухудшились позиции Хорватии, Исландии, Австрии, Чили, Иордании. Наиболее устойчивую положительную динамику за три года демонстрируют Южная Корея, ОАЭ, Китай, Россия. Относительная стабильность, за исключением лидеров, присуща Германии, Казахстану, а также странам, замыкающим рейтинг – Украине, Перу, Монголии, Венесуэле.

Необходимо отметить, что из стран СНГ и Центральной Азии в рейтинге представлены лишь Казахстан и Россия. Казахстан в 2019 г. занимает 35-е место, улучшив свое положение на три позиции по сравнению с 2017 и 2018 гг. В разрезе фактора «Знания» в 2019 г. Казахстан занял 1-е место по субфактору «Подготовка и образование», опередив лидеров мирового рейтинга. По субфакторам «Получение высшего образования» и «Женщины, имеющие степени» Казахстан занимает 1-е место в мире, а лидеры рейтинга не входят даже в первую десятку, за исключением Сингапура, который стоит на 2-м месте по получению высшего образования. Самую низкую позицию Казахстан занял по субфактору «Научная концентрация» – 55-е место, пропустив вперед Венесуэлу (51-е место) и Украину (49-е место). Лидером здесь являются США на протяжении 5 последних лет, а Россия занимает 18-е место. По показателям субфактора «Талант» (39-е место) Казахстан занимает средние позиции, за исключением цифровых и технологических навыков (51-е место). По фактору «Технологии» Казахстан на 39-м месте, между Польшей (37-е место), Португалией (38-е место), Саудовской Аравией (40-е место) и Чили (41-е место). В 2019 г. по субфактору «Нормативная база» Казахстан расположился на 16-м месте со средними показателями. Субфактор «Капитал» обеспечил Казахстану 54-е место, рядом с Грецией (52-е место), Италией (53-е место), Колумбией (55-е место) и Турцией (56-е место). По субфактору «Технологическая среда» республика на 43-м месте, «Готовность к будущему» на 35-м месте, «Гибкость бизнеса» с 43-го в 2018 г. на 15-е место в 2019 г. По показателю использования больших данных и аналитики Казахстан занял 4-е место после ОАЭ, Катара и Израиля, опередив лидеров рейтинга: США (6-е место), Швецию (7-е место), Сингапур (15-е место). По субфакторам «Адаптивные отношения» 53-е место – низкий показатель, «ИТ интеграции» – 46-е место.

Проанализировав мировой рейтинг цифровой конкурентоспособности, можно утверждать, что сильными сторонами Казахстана являются такие показатели, как получение высшего образования, женщины, имеющие степени, и женщины - исследователи, обучение персонала, обеспечение исполнения контрактов, высокотехнологический экспорт, а также использование больших данных и аналитики, по которым наша страна входит в десятку сильнейших. В то же время факторами, препятствующими становлению цифровой экономики, являются цифровые и технологические навыки, чистый поток иностранных студентов, общие государственные расходы на образование, высокотехнологические патентные гранты,

инвестиции в телекоммуникации, беспроводная широкополосная сеть, интернет-пользователи, интернет-торговля и компьютерное пиратство. Все это заслуживает пристального внимания при создании эффективной цифровой экономики и повышения цифровой конкурентоспособности Казахстана.

В статье «Инновационные тренды использования инструментов «зеленых» финансов в Казахстане» авторы: Г.С. Маргацкая, Р.В. Маргацкий и А.К. Шайхутдинова исследуют влияние глобального финансового рынка на решение проблем экологии окружающей среды. В мировой практике появились инновационные финансовые инструменты технологии, позволяющие привлечь как государственные, так и частные инвестиции для решения проблем «зеленой» экономики. Казахстан активно включился в развитие «зеленого» финансирования новых проектов по экологии. Созданный в 2018 г. «Центр «зеленых» финансов МФЦА представил для обсуждения проект новых направлений по развитию «зеленого» финансирования в стране. Положительный мировой опыт работы с инновациями в области «зеленых» финансов показал возможности выпуска суверенных «зеленых» облигаций биржей МФЦА. Инновационными трендами глобальной финансовой системы в области «зеленого» финансирования наряду с «зелеными» облигациями разных типов являются и «зеленые» кредиты, «зеленая» ипотека, «зеленое» страхование и ряд других. Основными направлениями использования «зеленых» финансовых инструментов в финансировании глобальных инфраструктурных проектов являются: сохранение экосистемы и ее защита; борьба с последствиями изменения климата; контроль над негативным воздействием человека на окружающую среду; создание «зеленых» материалов и технологий; использование возобновляемых источников энергии; разработка технологий по переработке отходов; разработка систем водоснабжения; санитарные мероприятия. По данным ООН, для реализации этих проектов необходимо около 22 трлн. долл. Самым емким направлением является сохранение экосистем, куда следует вложить около 55% выделяемых ресурсов. Более 20% необходимо направить на адаптацию к изменению климата. 3-5% следует использовать для реализации проектов по развитию возобновляемых источников энергии, поддержку сельского хозяйства и другие природоресурсные мероприятия. В систему постепенно включаются наряду с региональными «зелеными» инвестиционными банками и «зелеными» банками развития коммерческие банки и инвестиционные трасты. Казахские банки пока кредитуют только единичные проекты «зеленой» экономики. Вместе с тем международные эксперты в области «зеленых» финансов считают, что лишь около 10% заявленных кредитов можно считать «зелеными» кредитами, а весь сегмент «зеленого» банкинга не превышает 5 % глобального рынка.

Значимым сегментом «зеленых» финансов является рынок «зеленых» долговых инструментов, объем выпуска которых в 2019 г. достиг почти 120 млрд. долл. «Зеленые» облигации как долговые финансовые инструменты используются эмитентами для привлечения средств инвестора в проекте «зеленой» экономики. По международным оценкам, объем рынка «зеленых» облигаций в последние годы ежегодно дает рост около 5%. На глобальном рынке «зеленых» облигаций сегодня выделен еще один тип ценных бумаг – климатические облигации. Его особенностью является целевое финансирование определенных категорий «зеленых» проектов: возобновляемые источники энергии; повышение энергоэффективности производства; развитие низкоуглеродного транспорта и низкоуглеродной инфраструктуры; борьба с загрязнением окружающей среды; сокращение выбросов парниковых газов; экологичное сельское хозяйство; восстановление лесов. Крупнейшие фондовые биржи интенсивно подключились в поддержку финансирования проектов «зеленой» экономики. Казахстан активно включился в инновационное развитие и глобализацию «зеленого» финансового рынка. На базе МФЦА ведется работа по разработке нормативно-правовой базы и мер регулирования «зеленых» финансов. Центр приступил к формированию пула «зеленых» проектов в городах Алматы и Нур-Султане, для финансирования которых привлечены инновационные «зеленые» финансовые инструменты.

Г.Ш. Кошчалиева

УДК 33

06.02.20.023. **Энергетическое сотрудничество Республики Казахстан и Европейского Союза: приоритеты** / Г.А. Мовкебаева // Сотрудничество Казахстана и ЕС: современные тенденции и перспективы. – Алматы: Қазақуниверситеті, 2019. – 97 с.

Все более растущая зависимость мирового сообщества от энергоресурсов обуславливает усиление влияния энергетического фактора на международные отношения, геополитику и мировую экономику. Резко возрастает внимание к тем странам и регионам, которые обладают запасами нефти и газа. Это Россия, страны Персидского залива, Африки, Каспийского региона и Центральной Азии, Республика Казахстан. Запасы нефти и газа, а также географическое положение – между Европой и Азией, на перекрестке стратегических энергетических маршрутов – делает Казахстан одной из ключевых фигур в обеспечении Евразийской энергетической безопасности. Интересы РК заключались и заключаются в широком привлечении европейского капитала для оздоровления экономики и решения социальных и экологических проблем, в расширении торгово-экономических связей и использовании интеграционного опыта ЕС в проведении собственной внешней политики.

Таким образом, энергетическая политика Казахстана представляет как новые возможности, так и вызовы для диверсификации европейской стратегии. Стратегия Европы направлена на укрепление отношений со странами Центральной Азии с тем, чтобы обеспечить свободный доступ на энергетический рынок. Тем не менее, как отмечают многие специалисты, изучающие отношения Центральной Азии и ЕС, Евросоюз пока далек от региона Центральная Азия. Европе придется сделать немало для того, чтобы занять прочные позиции на энергетическом рынке, так как Центральная Азия и Казахстан находятся не только в сфере интересов ЕС.

ЕС заинтересован в укреплении в Центральной Азии устойчивых демократических режимов с рыночной экономикой, следствием чего явится снижение конфликтности в регионе, успешная борьба с нелегальной миграцией и наркотрафиком. Кроме того, с точки зрения улучшения технологий возобновляемых источников энергии, ЕС выглядит оптимальным партнером для Казахстана.

ЕС является крупным потребителем экспорта стран Центральной Азии, а с диверсификацией энергетических потоков и с расширением энергосистемы центральноазиатские страны обретут стабильный рынок сбыта. Европа ищет пути на рынки Центральной Азии, для предотвращения ситуаций, подобных той, когда Россия сократила поставки газа через территорию Украины, а длительные перерывы в поставках энергоресурсов опасны для экономики и могут привести к дестабилизации не только отдельного государства, но и целых регионов. Это делает Европейский Союз крайне заинтересованным в диверсификации энергетических ресурсов, поставщиков и маршрутов.

П.Г. Мусулманкулова

10 ГОСУДАРСТВО И ПРАВО. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 34

10.02.20.024. **Маслихат и акимат.** Республиканский информационный журнал для депутатов и государственных служащих. – Алматы: 2020. – №1. – С. 109.

В журнале помещена подборка статей, посвященных 25-летию маслихатов. В статье С. Калдыгуловой «Роль маслихатов в социально-экономическом развитии регионов» подчеркнуто, что за 25 лет маслихаты прошли большой путь развития. Актюбинский депутатский корпус состоит из 204 депутатов, которые утверждают местные бюджеты, программы развития территорий, по поддержке регионов, сел, создание новых рабочих мест и решение социальных вопросов. На сегодняшний день представленность женщин в маслихатах

составляет всего лишь 20%, тогда как большее количество избирателей составляют именно женщины (53%). Согласно данным отчета о гендерном равенстве, Всемирного экономического форума в казахстанской экономике женщины играют значительную роль. Президент нашей страны неоднократно отмечал в своих выступлениях, что настало время гражданам активно вовлекаться в решение насущных вопросов на местах, контролировать работу местных исполнительных органов власти. Сегодня Актюбинская область входит в число лидеров динамично развивающихся регионов Казахстана. Впереди еще много работы. Нет никаких сомнений, что область останется территорией закона, локомотивом развития.

М. Шайдаров в статье «В этом году исполнилось 25 лет со дня создания маслихатов Республики Казахстан» пишет о начале становления нашей независимости, когда встал вопрос о необходимости развития местного государственного управления и элементов самоуправления. Маслихаты были наделены функциями и полномочиями государственных органов, представляющих волю населения и осуществляющих свою деятельность самостоятельно, но в четких рамках закона. Юбилейная дата – хороший повод осмыслить накопленный опыт, подвести итоги, и самое главное – наметить перспективы на будущее. В настоящее время работает уже шестой созыв представительного органа. Общая задача депутатов маслихата воплотить в жизнь предложенную концепцию «Слышащего государства», которое оперативно и эффективно будет реагировать на все конструктивные запросы жителей. Необходимо отметить, что в текущем году проведен ребрендинг сайта маслихата города Нур-Султан, продолжается практика прямых трансляций заседаний через социальную сеть Фейсбук. Впереди – большая работа, которая будет проходить в атмосфере открытого дискуссионного обсуждения дальнейшего развития столицы.

Статья С. Утешова «Маслихатам Казахстана – 25 лет: Становление и развитие местных представительных органов» посвящена созданию местных органов управления в Казахстане.

10 декабря 1993 года Верховным Советом страны принят Закон РК «О местных представительных и исполнительных органах Республики Казахстан», в соответствии с которым представительным органом населения на территории области, района, города является маслихат – собрание депутатов. Закон внес существенные изменения в название и структуру местных государственных органов. В дальнейшем, 23 января 2001 года принят Закон РК «О местном государственном управлении в Республике Казахстан» согласно которому маслихат является выборным органом, избираемым населением, выражающим волю населения, определяющим меры, необходимые для ее реализации и контролирующим их осуществление. Маслихаты сегодня стали действенным компонентом общественной жизни, влияющим на принятие политических и социально-экономических решений. Именно поэтому мы постоянно говорим о тесном и эффективном сотрудничестве, конструктивном диалоге с органами исполнительной власти.

Статья А. Баймагамбетова посвящена деятельности представительных органов Акмолинской области. Четверть века назад впервые казахстанцы выбрали своих представителей в местный представительный орган власти. Маслихаты вместе со страной прошли большой путь развития. Депутаты областного маслихата, секретари районных и городских маслихатов области приняли участие в республиканской конференции, посвященной 25-летию маслихатов. Спикер Сената Парламента РК Дарига Назарбаева, выступая на конференции высоко оценила роль депутатов маслихатов на местах, призвала активнее применять новые форматы работы с населением, нести солидарную ответственность с исполнительными органами власти за эффективное распределение и освоение бюджетных средств, регулярно проводить выездные заседания с участием общественности, использовать социальные сети для освещения своей деятельности. Ежегодно Акмолинским областным маслихатом проводится более 10 сессий, принимается порядка 200 решений. Среди них актуальными являются вопросы, связанные с развитием здравоохранения области, благоустройством населенных пунктов, работой местной полицейской службы, земельной сферы, переименование сел и многое другое. В центре внимания депутатов находится вопрос и о проведении эффективной молодежной политики. Неотъемлемой частью деятельности депутатов является работа в личной приемной. Живая связь с населением – это основа качественной депутатской работы. За отчетный период депутатами областного маслихата было принято порядка 600 человек, рассмотрено более 500 письменных обращений. Особое внимание Акмолинским областным маслихатом уделяется и проведению общественных

мероприятий, которые формируют диалоговую площадку взаимодействия депутатского корпуса с исполнительными структурами, институтами гражданского общества.

Токтыбеков Абикен – ректор Института государственного и местного управления, главный редактор журнала, академик Петровской АН (СПб, Россия) исследует вопросы повышения роли маслихатов. Маслихаты страны в течении шести созывов, с 1994 года утвердились в общественном сознании, как школа представительной демократии, в которой получили знания и навыки управления около 21 тысячи избранных местным населением депутатов. По нашему мнению, в качестве секретов формирования института местного самоуправления и повышения роли маслихатов целесообразно рассмотреть следующие вопросы: Разработка национальной (государственной) идеологии как фундамента деятельности маслихата; Научное обоснование местного самоуправления; Специализация и профессионализация труда маслихата в системе территориального публичного управления – основа повышения эффективности его деятельности.

Мировой опыт показывает, что местное самоуправление обеспечивает эффективные результаты при реализации следующих принципов: выборность и подотчетность местной власти; оперативность решения местной властью вопросов жизнеобеспечения населения; полный учет местной властью мнений и предложений граждан; открытость и эффективность использования местных ресурсов для нужд населения; текущий контроль населения за качеством принимаемых местной властью решений и расходованием финансовых и других ресурсов.

Главная функция правового института состоит в том, чтобы в пределах своего участка общественных отношений обеспечить цельное, относительно законченное правовое регулирование. Ныне в мире, как отмечают ученые-специалисты, функционируют по существу две модели государственного управления и местного самоуправления: англосаксонская и континентальная. При редактировании текста Госпрограммы формирования электронного правительства в РК на 2005-2007 годы ее разработчики использовали английское определение понятия «правительства», которое не соответствует аналогичному понятию в законодательстве РК, так как Конституция РК определяет понятие «правительство», как коллегиальный орган, ответственный в своей деятельности перед Президентом и Парламентом РК. Местное самоуправление сегодня – это фундамент гражданского общества, самый доступный и экономичный метод мобилизации идей, знаний и энергии населения для оперативного и коллегиального решения текущих местных вопросов их жизнеобеспечения, эта школа массовой подготовки новых поколений патриотов страны.

Г.Ш. Кошчалиева

УДК 34

10.02.20.025. **Теоретико-правовые аспекты миграционной деятельности в Республике Казахстан** / Г.С.Калиева // Қазақстанның ғылымы мен өмірі = Наука и жизнь Казахстана = Science and life of Kazakhstan. – 2020. – № 8. – С.67-71.

Автор рассматривает вопросы, связанные с миграционными процессами, анализирует различные типы миграции. Дана оценка некоторым аспектам государственно-правового регулирования миграционных процессов в Казахстане.

Миграционная политика любой страны как элемент регулирования рынка рабочей силы, предопределяется экономическими и социальными задачами развития общества. Отток населения в поисках лучшей жизни и реализации своего потенциала, возвращение на историческую родину, накладывают отпечаток на содержательную сторону миграционной деятельности. Все это актуально для Казахстана с его своеобразным геополитическим расположением и совокупностью социально-экономических факторов. Управление миграционными процессами все настойчивее включает на повестку дня вопрос о необходимости пересмотра роли и места властных структур в системе жизнеобеспечения общества, прав мигрантов и социальной защищенности.

С миграцией сталкиваются практически все страны. Вместе с тем, причины роста миграции в целом одинаковы, и связаны они, в основном, с экономическими, военно-политическими, социальными и природно-климатическими обстоятельствами.

Из статистических данных, в которых дается анализ внутренней и внешней миграции видно, что за январь-декабрь 2019 года число приехавших в страну составило около 12000, тогда как число покинувших республику составило около 45000, при этом наблюдается основной отток русских 32785 человек. Наибольшее количество прибывших в январе-декабре в 2019 году составляют казахи – 7013, за ними узбеки – 4160 человек, потом русские – 3389. При том, что в 2019 году республику покинуло 2171 казахов.

Отмечается увеличение внешней миграции преимущественно в Российскую Федерацию.

Наблюдается тенденция по увеличению внешней миграции из Северо-Казахстанской области, а так же из Акмолинской и Костанайской областей преимущественно в Российскую Федерацию. Таким образом можно сделать вывод, что северные регионы пустеют в результате внешней миграции в Россию, вместе с ними пустеют и сельские районы, что вызывает перенаселение городов Алматы, Шымкент и Нур-Султан. Как известно, государственная программа по переселению с южных регионов страны в северные: Костанайскую, Павлодарскую и Северо-Казахстанскую области была запущена в 2011 году, но не включала города Алматы. С 2020 года Алматы включен в перечень регионов, откуда по программе возможно переселение не только в вышеназванные регионы, но и в Карагандинскую и Акмолинскую области.

Стоит отметить, что программа включает в себя поддержку в трудоустройстве, приобретении земельных участков и жилья, выплату ежемесячных пособий. Однако несмотря на всю кажущуюся привлекательность, доля переезжающих с юга на север остается довольно низкой, отмечают аналитики портала economist.kz. Статистика за 2018 год показывает, что наиболее привлекательными для переезда до сих пор остаются мегаполисы, такие как Алматы, Нур-Султан и Шымкент. Среди причин неэффективности программы «север-юг» специалисты выделяют: недостаточное выделение средств на приобретение жилья, строительство нового жилья по программе не осуществляется; непривлекательность предлагаемых вакансий; неразвитость инфраструктуры в регионах, куда предлагается переехать; социально-культурный фактор (языковой барьер, отличие в ментальности); климатические условия.

В этой связи автор отмечает следующие меры государственно-правового регулирования миграционных процессов, которые, необходимо предпринять государству. Это обеспечение более эффективной государственной поддержки мигрантов внутри Казахстана в наиболее значимые северные регионы; выделение наибольшего количества денежных средств из государственного бюджета на приобретение жилья, а также на строительство нового жилья для переселенцев; предоставление востребованных вакансий переселенцам; предоставление земель переселенцам в сельские регионы для развития сельского хозяйства; развитие инфраструктуры в сельских регионах страны.

Г.Т. Рахимжанова

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ

А

Абдрахимов В.З. – 020
Абуев К. – 002
Абусейтова М.К. – 006
Агзамова А.Б. – 020
Айдарбекова Г. – 021
Акқұлы С. – 014
Алтаев А. – 021
Алтаев Ж. – 004,005
Аманжолова Д.А. – 010
Ахан Б.А. – 020

Б

Байтанаев Б.А. – 006
Баймагамбетов А. – 024
Балгинова К.М. – 020
Бегалиева А.К. – 019
Бексейтов Г.Т. – 006,016
Билялова Г. – 018

В

Васич Б. – 020

Г

Гафуров Б. – 003, 004, 005

Д

Дербисали А. – 003,004, 005
Достанова А.К. – 020

Ж

Жетписбай Н. И. – 012
Жылысбаева М.Г. – 012

З

Закирова Д.И. – 022

И

Имангалиев М. – 016

К

Қажыбек Е.З. – 014
Калдыгулова С. – 024
Калиева Г.С. – 025

Каримова А. – 013
Касенова А. – 017
Касымжанов А. – 003,004,005
Кекильбаева Д.И. – 020
Косанбаев К. – 019
Козыбаев И. М. – 007
Кренгауз И.Н. – 022
Курманиязов И. – 016

М

Маргацкая Г.С. – 022
Маргацкий Р.В. – 022
Мовкебаева Г.А. – 023
Мутанов Г.М. – 003,004,005

О

Оразов Р.Е. – 012

С

Садвокасова З.Т. – 008
Садыкова А. – 013
Сапарова К.С. – 015
Сатенова М.Р. – 012
Сирик В.А. – 006
Сманова А.М. – 008, 009, 010, 011
Сутеева Х.А. – 009

Т

Токтыбеков А. – 024
Тулекова А.М. – 009, 011

У

Утешов С. – 024

Х

Хабдулина М.К. – 015

Ш

Шайдаров М. – 024
Шайхутдинова А.К. – 022
Шілдебай С.Қ. – 008, 009, 010, 011

ПЕРЕЧЕНЬ ИСТОЧНИКОВ РЕФЕРИРУЕМЫХ МАТЕРИАЛОВ

Периодические и продолжающиеся издания

- Вестник университета «Туран». Научный журнал. – 022
Вестник Каз НУ им. аль-Фараби. Серия историческая. – 013, 016, 017, 018, 021
Қазақстанның ғылымы мен өмірі = Наука и жизнь Казахстана = Science and life of Kazakhstan. – 025
Маслихат и акимат. Республиканский информационный журнал для депутатов и государственных служащих. – 024

Книги

Академик Кеңес Нұрпейіс және қазақ мемлекеттілігінің жаңғыру тарихы = Академик Кеңес Нурпейс и история возрождения казахской государственности: «Нұрпейіс оқулары» аясында ҚР ҰҒА академигі Нұрпейіс Кеңес Нұрпейісұлының 85жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәжірибелік конф. материалдары (12 наурыз 2020 ж.). – Алматы, 2020. – 008, 009, 010, 011

Актуальные проблемы общества, образования, науки и технологий: состояние и перспективы развития = Ғылым мен технологияның, қоғам мен білімнің өзекті мәселелері: жағдайы мен даму болашағы = Actual problems of society, education, science and technology: status and prospects of development :Сб. ст. междунар. науч.-практ. конф. (17 мая 2019 г.) / АУ им. С. Баишева ; отв. секретарь сб. А.К. Достанова ; редкол.: А.Б. Агзамова, Б.А. Ахан, В.З. Абдрахимов и др. – Ақтобе, 2019. – 286 с. – 020

Байтұрсыновские чтения – 2020: Учения великих личностей великой степи и новые возможности модернизации казахстанского общества : образование, наука и духовность в контексте глобализации : Материалы международной научно-практической конференции (24 апреля 2020 г.). – Костанай : Костанайский государственный университет им. А. Байтұрсынова, 2020. – 630 с. – 001

«Большой террор» в Казахстане / И.М. Козыбаев. – Алматы : Раритет, 2019. – 368 с. – 007

Деятели истории и культуры Акмолинской области : библиографические очерки / К. Абуев. – Көкшетау : Әрекет, 2018. – 264 с. – (Рухани жаңғыру). – 002

XX ғасыр басындағы жазу реформасы: Телжан Шонанұлы мұрасы: Халықаралық ғыл.теор. конф. материалдары / А. Байтұрсынұлы атын. Тіл білімі институты; жалпы ред. Е.З. Қажыбек. – Алматы : Қазақ кітабы, 2019. – 244 б. – 014

Из истории казахско-российских отношений. XVIII век : Сб. документов / Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова ; Исторический архив Омской области ; сост. В.А. Сирик; ред. кол.: М.К. Абусейтова, Б.А. Байтанаев, Г.Т. Бексейтов и др. – Алматы : Литера-М, 2019. – 522 с. – (Рухани жаңғыру). – 006

История изучения этнографии народа Туркестана в трудах дореволюционных российских исследователей (В XVIII-XX вв.): монография / А.К. Бегалиева, К. Косанбаев. - Алматы: Қазақ университеті, 2019.–152с. – 019

Национально-освободительное движение казахского народа в конце XVIII – начале XX веков: Сборник документов / сост.: Сатенова М.Р., Оразов Р.Е., Жетписбай Н.Ы., Жылысбаева М.Г. - Алматы: ТОО Литера-М, 2019. – 640 с. – 012

Сотрудничество Казахстана и ЕС: современные тенденции и перспективы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 97 с. – 023

Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі = Вопросы этноархеологических исследований и межэтнических отношений великой степи : Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған халықаралық ғыл.-әдістемелік конф. материалдары (4 маусым 2020 ж.). – Алматы, 2020. – 015

Эпоха аль-Фараби и диалог цивилизаций (взгляды на жизнь и философское наследие) / А. Касымжанов, Б. Гафуров, А. Дербисали [и др.] ; ҚазНУ им. аль-Фараби ; гл. ред. Г.М. Мутанов. – Алматы : Қазақ университеті, 2020. – 003, 004, 005

СОДЕРЖАНИЕ

00 ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ.....	33-34
02. ФИЛОСОФИЯ.....	34-37
03. ИСТОРИЯ. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ.....	37-47
03.41 АРХЕОЛОГИЯ.....	48-51
03.61 ЭТНОГРАФИЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ.....	51-52
04. СОЦИОЛОГИЯ.....	52-54
05 ДЕМОГРАФИЯ.....	54
06 ЭКОНОМИКА. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ.....	55-58
10 ГОСУДАРСТВО И ПРАВО. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ.....	58-61
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ.....	62
ПЕРЕЧЕНЬ ИСТОЧНИКОВ РЕФЕРИРУЕМЫХ МАТЕРИАЛОВ.....	63-64

Бұқаралық ақпарат құралын қайта есепке алу туралы куәлік
N 497-Ж 03.12.1998 ж. 6 айда 1 рет шығарылады.

Компьютерлік терілім Тәжібаева Г.Ш.

Басуға қол қойылды 12.01.2021 ж.

Тапсырыс N 6 көлемі 66 б.

Алматы қ., Абай д-лы, 14

Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасында басылған.

Свидетельство об учетной перерегистрации средства массовой информации

N 497-Ж от 03.12.1998 г.

Выходит 1 раз в 6 месяцев.

Компьютерная верстка Тажибаева Г.Ш.

Подписано к печати 12.01.2021 г.

Заказ N 6 Объем 66 с.

г. Алматы, пр.Абая, 14

Издается в Национальной библиотеке Республики Казахстан.